

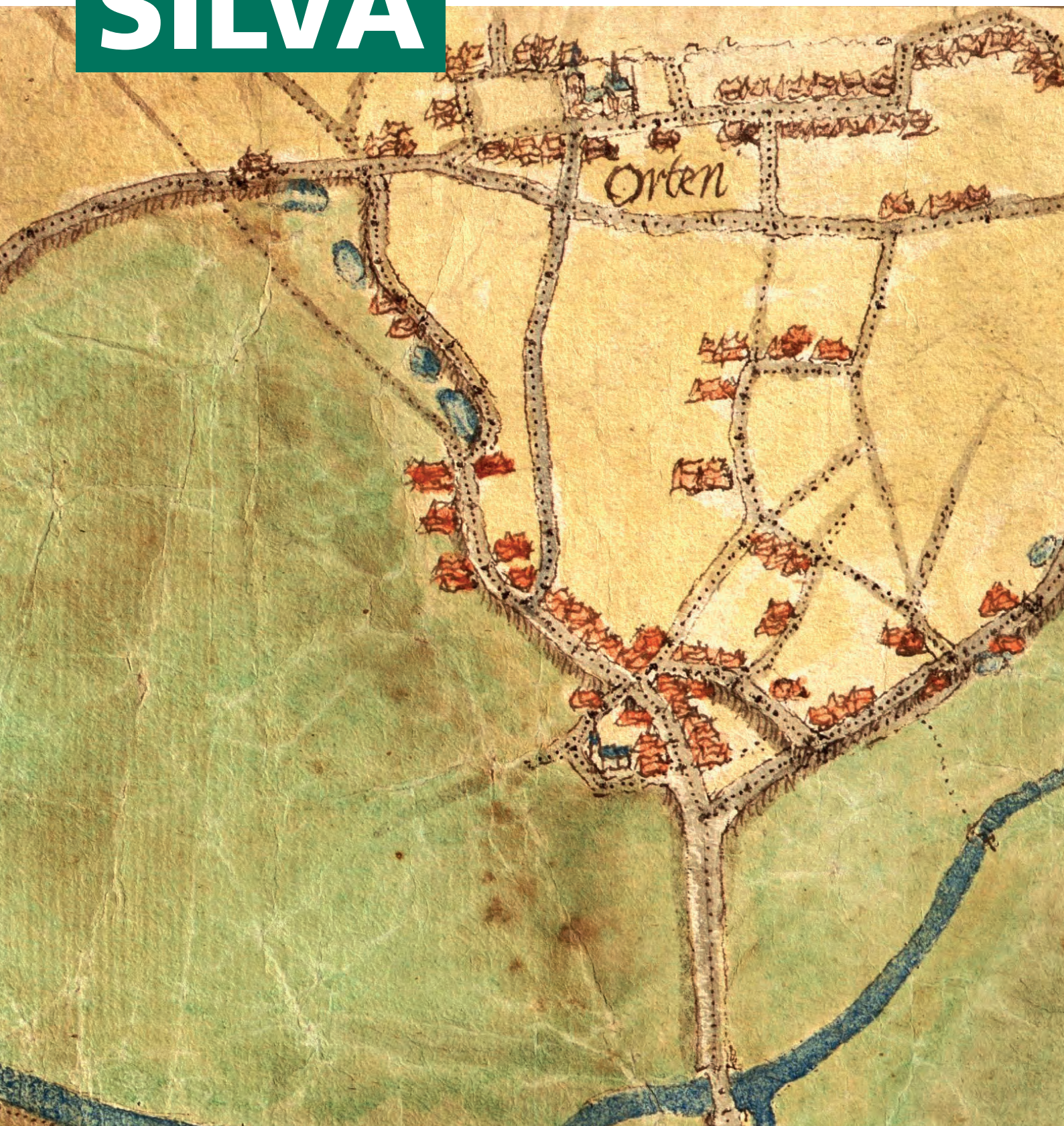

SILVA

Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch

Jaargang 6 | Nummer 2 | September 2026

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

De Sint-Salvator in Orthen

Zoektocht naar een verdwenen kerk

37

De dood van een Griekse monnik in 's-Hertogenbosch

De zaak-Athanasius Paulus

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt drie keer per jaar. Het blad wordt digitaal gepubliceerd op: erfgoedshertogenbosch.nl/silva

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl

Redactie:
Dennis Dekker, Joris van Dieren-donck (eindredacteur), Hildo van Engen (hoofredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans en Dick van de Vrie (beeldredacteur).

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: Detail uit de kaart van Jacob van Deventer (circa 1545). Juist boven de naam 'Orthen' de Sint-Salvator. Bron: Koninklijke Bibliotheek van België, Belgium, KP, Ms. 22090, nr. 39, 1545.

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Deze aflevering van Silva telt twee artikelen die onderstrepen hoe rijk de bronnen over het verleden van de gemeente 's-Hertogenbosch zijn. De auteurs Ferd Sauter en Herman Voet nemen u mee in hun zoektocht naar de verdwenen kerk van Orthen. Deze Sint-Salvatorkerk, in 1673 afgebroken, heeft vermoedelijk in de nabijheid van het Orthense kerkhof gestaan. Met behulp van oude afbeeldingen, kaarten, archiefbronnen en archeologische gegevens achterhalen Sauter en Voet wat er over deze kerk bekend is en proberen zij vast te stellen waar deze precies heeft gestaan. Hun bijdrage vormt ook een pleidooi voor verder bodemonderzoek.

Al even verrassend is het artikel van Beatrix Jacobs, die de levenswandel beschrijft van de achttiende-eeuwse Grieks-orthodoxe monnik Athanasius Paulus. Hij trok door Europa om geld in te zamelen waarmee gevangengenomen en naar het Ottomaanse Rijk weggevoerde personen vrijgekocht konden worden. Zijn verblijf in de Republiek eindigde in 's-Hertogenbosch, waar hij in 1736 door de Bossche schepenen ter dood veroordeeld werd. Waarom Athanasius terechtgesteld werd en wat dit teweegbracht, leest u in dit nummer van Silva.

De redactie wenst u wederom veel leesplezier!

De Sint-Salvator in Orthen

Zoektocht naar een verdwenen kerk

Ferd Sauter en Herman Voet

De huidige San Salvator in Orthen is tegenwoordig een gezondheidscentrum, nadat het gebouw zestig jaar dienst had gedaan als kerk voor de Orthense gemeenschap. De middeleeuwse voorganger was de Sint-Salvator, die in de zeventiende eeuw is gesloopt. In het huidige Orthen is daar niets meer van te herkennen en zelfs de precieze locatie is onbekend. In dit artikel schetsen we eerst de geschiedenis van de verdwenen Sint-Salvator. Aan de hand van historische bronnen, oude kaarten en GIS-analyses onderzoeken we vervolgens waar deze kerk vermoedelijk heeft gestaan.

Om te beginnen onderzoeken we de geschiedenis van de middeleeuwse Sint-Salvatorkerk als gebouw.¹ Over de kerk van Orthen zijn maar weinig geschreven bronnen bewaard gebleven. De schaarse vermeldingen uit de middeleeuwen gaan vooral over de namen van de pastoors, schenkingen en altaren die er stonden, maar vertellen weinig over het gebouw zelf. De Orthense pastoor Schutjes schreef op grond van uitgebreid archiefonderzoek een kroniek van Orthen.² Ook in zijn boek *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* vermeldde hij veel informatie over Orthen.³ Hij gaat ervan uit dat de geschiedenis van de kerk teruggaat tot de kerstening door Willibrordus in de achtste eeuw.⁴ De link tussen Willibrordus en Orthen is tot nu toe niet bevestigd.

Vroege geschiedenis

De eerste betrouwbare vermelding dateert uit 815. In dat jaar schenkt een zekere Alfger akkerland, weiland en bos in Orthen ('Ortinon') aan een klooster in Lorsch (in Duitsland).⁵ De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Simon Pelgrom noemt een kerk in Orthen als hij verhaalt over de oorsprong van 's-Hertogenbosch:

'Daer en waren oock noch gheen kercken inde nieuwe Stadt ghebouwt / maer de Ortensche kercke staende bij de Diese / is langhen tijdt de Parochie kerck gheweest / die seer langh te voren / van eenen sekeren Ed: Drossart door belofte daer ghebouwt is / die door de tempeesten der Zee verdwaelt zijnde / daer eerst aenghelant is : want de Zee plachte tot daer toe te komen / ghelijck oock de name vande plaets / namentlijk Oort – Duynen uyt wijst.'⁶

1 Meer informatie over de latere Orthense kerken in: Wetselaar 2003.

2 Schutjes 1870.

3 Schutjes 1876.

4 Schutjes 1876, vijfde deel, 420. Zie ook Hermans 1855, 187-188.

5 Collectie Staatsarchiv Würzburg, Codex Laureshamensis, 20v.

6 Pelgrom 1540, B1.

De oudste betrouwbare bronnen over de Sint-Salvator dateren uit de veertiende eeuw. In 1303 maken Walther, genaamd Calvus ('kaalkop'), en zijn huisvrouw Ermtgardis hun testament op.⁷ Hierin wordt voor het eerst melding gemaakt van Sint-Salvator als patroonheilige van de kerk van Orthen. Deze patroonheilige (Christus als Verlosser) komt vooral bij vroege kerken in ons land voor. Na de Karolingische tijd wordt deze aanduiding nauwelijks meer gebruikt.⁸ Dit zou de vroege datering die Schutjes veronderstelt dus onderbouwen.

Moederkerk van de Sint-Jan

In de beginjaren van 's-Hertogenbosch waren de Bosschenaren parochianen van de kerk van Orthen; de Salvatorkerk was de moederkerk van de Sint-Jan. In 1413 besloot de paus de verenigde kerken van Orthen en 's-Hertogenbosch bij het kapittel van Sint-Jan onder te brengen. Dit kapittel bezat daarna het benoemingsrecht van de pastoors in de stad en Orthen.⁹

De romaanse kerk is mogelijk in de vijftiende eeuw in gotische stijl uitgebreid, zoals dat ook in andere Brabantse dorpen heeft plaatsgevonden.¹⁰ Tot nu toe is geen archiefstuk over de bouw van de gotische kerk gevonden. Wel is bekend dat er in de vijftiende en zestiende eeuw vier klokken werden gegoten voor de Sint-Salvator. Dit wijst op een vrij grote toren.¹¹

Afbeelding 1. Spaanse troepen met kanonnen bij de kerk van Orthen, 22 december 1585. Detail uit een prent 'Spanjaarden in de Bommelerwaard' door Frans Hogenberg, vervaardigd 1585-1587. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-78.784-250.

Oorlog en verwoesting

De Tachtigjarige Oorlog bracht veel ellende voor Orthen en de Sint-Salvatorkerk. In 1585 was 's-Hertogenbosch trouw gebleven aan de Spaanse koning. In december van dat jaar leverden Spaanse troepen, gelegerd bij de dijk van Empel, slag met Staatse troepen die onder andere met platbodems de Maas en het geïnundeerde gebied tussen Empel en Orthen beheersten. Ter ondersteuning van de Spaanse troepen werden vanuit 's-Hertogenbosch kanonnen bij de Orthense kerk geplaatst om de schepen van de Staatse troepen te verjagen (zie afbeelding 1). Door de plotseling invallende strenge vorst moesten de Staatse schepen zich terugtrekken en konden de Spaanse troepen ontsnappen en terugkeren naar 's-Hertogenbosch.¹²

7 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0393, registernummer 2a en 0998b, inv.nr. 1181.

8 Wetselaar 2003, 14.

9 Schutjes 1876, vierde deel, 181.

10 Van der Vaart 1980, voetnoot 186.

11 Van Sasse van Ysselt 1904.

12 Mulders 2003, 35.

Door de oorlog was de Salvatorkerk onbruikbaar geworden. In 1586 werden de kerkklokken uitgeleend aan de Sint-Jan:

‘... deur dijen het Dorp van Orthen mits dese langduerige troubelen van de ingesetenen was verlaten, de kercke jammerlick bedorven ende de clocken van Orthen binnen dese stadt over sommige jaeren gebrocht ende cleynen hope was om die wederom tot Orten cortelinghe te mogen gebruyeken, dat de Kerckmeesters der voirs. kercke van Sint Jans Evangelisten de clocken van Orten soudén mogen ontleenen ende in den thoren derselver kercke voer een tijt hangen ten dienste Goits ende deser stadt.’¹³

In 1593 bezette kolonel Stanley met 3000 Spaanse soldaten Orthen en maakte van de kerk en het kerkhof een verschansing tegen het door Staatse troepen bezette fort Crèvecoeur.¹⁴ Orthenaren, die bang waren dat de kerk zou worden afgebroken, tekenden protest aan en benadrukten dat de kerk ‘bij haeren voorouderen becosticht ende opgebouwt is’.¹⁵ De kerk bleef behouden, maar het dorp was nog enkele decennia onbewoond.

Uit diverse kaarten (zie bijlage 1) blijkt dat de Sint-Salvatorkerk in 1601 en 1603 binnen of bij een schans lag die door het leger van prins Maurits was aangelegd tijdens het beleg van ‘s-Hertogenbosch. Eind november 1601 trok Maurits zich terug en raakte de kerk door brand zwaar beschadigd:

‘Den 27. Novembris [1601] ... In ‘t optrecken branden de Soldaten alle hare hutte / daer deur enige huysen mede in den brant quamen / oock quam den brandt mede inde kercke tot Orten.’¹⁶

Herstel en afbraak

Gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) keerden de Orthenaren terug naar hun dorp. In 1616 werd de kerk hersteld. De oude spits werd niet herbouwd; in plaats daarvan kwam midden op het dak een nieuw torentje (dakruiter). De kerk bestond toen voor een gedeelte uit tufsteen: er werd voor fl. 260 aan duifsteen (tufsteen) verkocht.¹⁷ Tijdens het beleg van ‘s-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik in 1629 lag de kerk in het legerkamp van graaf Willem van Nassau, maar raakte, voor zover bekend, niet opnieuw beschadigd.

In 1673 viel het doek voor de Salvatorkerk. Schutjes schrijft: ‘Bij de inval der Franschen in ons land onder koning Lodewijk XIV besloten de Staten het oude Orthen te vernietigen; in 1672 sloopte men, op last van den commandant der stad, de dijken, terwijl het volgende jaar de kerk en dáár aanwezige huizen werden afgebroken, het kerkhof weggegraven en de grondslag verlaagd.’¹⁸

Hermans haalt een ooggetuige aan: ‘1673, den 26 Mert, nota dat het was Palme Sondach, soo hebbe ick gesien, dat de kerck van Orten, weleer genoemd Orduynen, naer dat sy over de 8 hondert jaer had gestaen, doer de Geusen is afgebrocken, als op meer naer volgende dagen.’¹⁹ Volgens deze ooggetuige uit de zeventiende eeuw dateerde de Sint-Salvator uit de negende eeuw.

Het uiterlijk van de Sint-Salvator

Over het uiterlijk en de bouw van de Sint-Salvator is weinig bekend. De oudste afbeeldingen dateren uit de late zestiende eeuw. Over de periode daarvoor weten we op basis van schriftelijke bronnen vrijwel niets over het uiterlijk van de kerk. Wel is bekend dat bij de bouw tufsteen is gebruikt, wat duidt op een hoge ouderdom. Tufstenen kerken werden na 1200 vrijwel niet meer gebouwd; baksteen nam het heel snel over van de dure tufsteen. Afbeelding 2 toont enkele details van afbeeldingen

13 Van Sasse van Ysselt 1904. Gebaseerd op NL-HtSA, Erfgoed ‘s-Hertogenbosch, 0001, inv.nr. 1419, f. 164r; 0186, inv.nr. 152/153.

14 Schutjes 1876, vijfde deel, 423.

15 NL-HtSA, Erfgoed ‘s-Hertogenbosch, 0012, inv.nr. 219.

16 Bor 1630, 118.

17 NL-HtSA, Erfgoed ‘s-Hertogenbosch, 0186, inv.nr. 0137; Schutjes 1876, vijfde deel, 428; Schutjes 1870, 14.

18 Schutjes 1876, vijfde deel, 429.

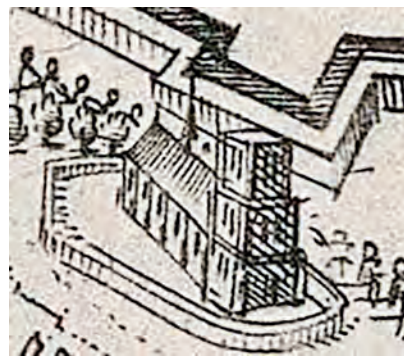
19 Hermans 1860, voetnoot p. 10.

2a

2b

2c

2d

2e

Afbeelding 2. Vijf afbeeldingen van de Sint-Salvatorkerk te Orthen uit het eerste deel van de 17e eeuw.

Afb. 2a. Detail uit prent van Maurits' belegering van 's-Hertogenbosch in 1601 door Pieter van der Keere (bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-80.597).

Afb. 2b. Detail uit prent van Maurits' belegering van 's-Hertogenbosch in 1603 door Baptista van Doetechum (bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-80.645).

Afb. 2c. Detail uit anonieme kaart 's Hertogenbosch Belegert door Sijn Excellentie Frederick Hendrick Prince van Orangien (...) den eersten may 1629' (bron: Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE BB-246 (VII, 58-59), beschikbaar onder [Wikimedia Commons](#)).

Afb 2d. Detail uit gravure van het beleg 1629 door Claes Janszn. Visser 'Buscoducum obsessum à Frederico Henrico, Pr. Auranciae, Com. de Nassau etc. Ao 1629' (bron: Nationaal Archief, NL-HaNA, 4.VTHR, inv. nr. 54).

Afb 2e. Detail uit een tekening van Pieter Jansz. Saenredam uit 1632 (bron: Het Noordbrabants Museum objectnummer 12128).

uit de zeventiende eeuw; zie bijlage 1 voor een uitgebreider overzicht. Veel van deze kaarten dateren uit de Tachtigjarige Oorlog, toen 's-Hertogenbosch onder anderewerd aangevallen in 1585, 1601, 1603 en in 1629. Er zijn grote verschillen in de vorm van de afgebeelde kerk. Sommige afbeeldingen lijken een betrekkelijk getrouwe weergave te geven, terwijl andere waarschijnlijk 'fantasiekerken' tonen. Voor militaire kaarten was vooral de toren belangrijk als herkenningspunt. De vorm van de kerk is in de loop van de tijd, ook ten gevolge van oorlogshandelingen, geregeld veranderd. Zo zien we de kerk met een enkele toren met spits vóór de brand bij het vertrek van de soldaten van prins Maurits in 1601, maar ook nog in 1603. Op de kaarten van 1629 en later zien we een afgeknotte toren met het nieuwe torentje uit 1616.

Op de meest betrouwbare afbeelding, de tekening van Pieter Saenredam uit 1632, zien we een gotisch kerkgebouw met een hoog schip en koor en een lager dwars-schip. De westtoren mist de spits. Wat betreft de afmetingen van de Sint-Salvator hebben we gegevens van een bestek voor het herstel van de kerk in 1616.²⁰ Het schip was ongeveer 30 m lang en 26 m hoog (inclusief kap). Het nieuwe torentje midden op het dak was 9 m hoog en 1½ m breed om 'aldaer eene bequaem coerschel'²¹ in te hangen. De kerk werd gedekt met 18.000 leien: de kap,²² de huif,²³ het Onze-Lieve-Vrouwekoor, het kruiskoor naast dit koor, aan de andere zijde het kruiskoor met de 'gerrijf cammer'.²⁴ Het koor had zes glazen ramen, het Onze-Lieve-Vrouwekoor vier ramen; daarnaast kwamen er nog tien nieuwe ramen in de licht-beuk van de kerk.

De bewaard gebleven akten over de restauratie in 1616 vallen op door de zorgvuldigheid en de mate van detail van de contracten. Daarin werden allerhande zaken vastgelegd, zoals de prijs van het geleverde werk, de boete bij het niet tijdig leveren, de lengte en dikte van balken, het aantal nagels om de leien te dekken ('twee offte drie op elcker leije') en vele andere zaken. Ook vonden achteraf controles plaats, waarbij andere timmermannen en een leidekker het geleverde werk goedkeurden.

20 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0186, inv.nr. 137, 139. Zie ook Schutjes 1876, vijfde deel, 428; Schutjes 1870, 16.

21 Coer = (wacht)torentje.

22 Het dak boven het schip.

23 Gebogen dak boven het koor.

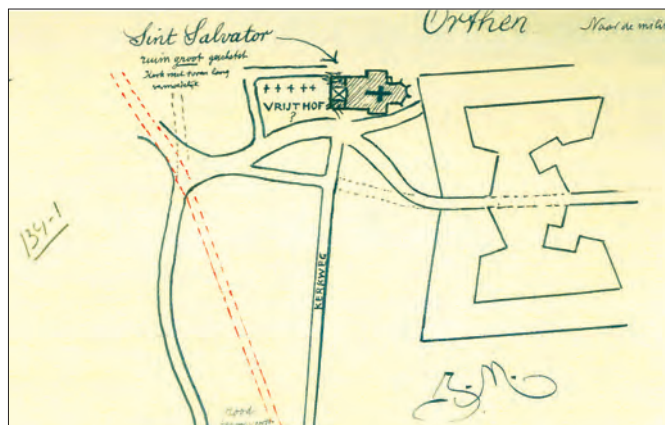
24 Geriefkamer, hier: sacristie.

Locatie van de Sint-Salvator

Het is niet bekend waar de middeleeuwse Sint-Salvator precies heeft gestaan. Eerder zijn pogingen ondernomen om de locatie te bepalen aan de hand van oude kaarten. In 1918 maakte historicus Jan Mosmans een tekening waarop hij de mogelijke ligging van de kerk aangaf (afbeelding 3).

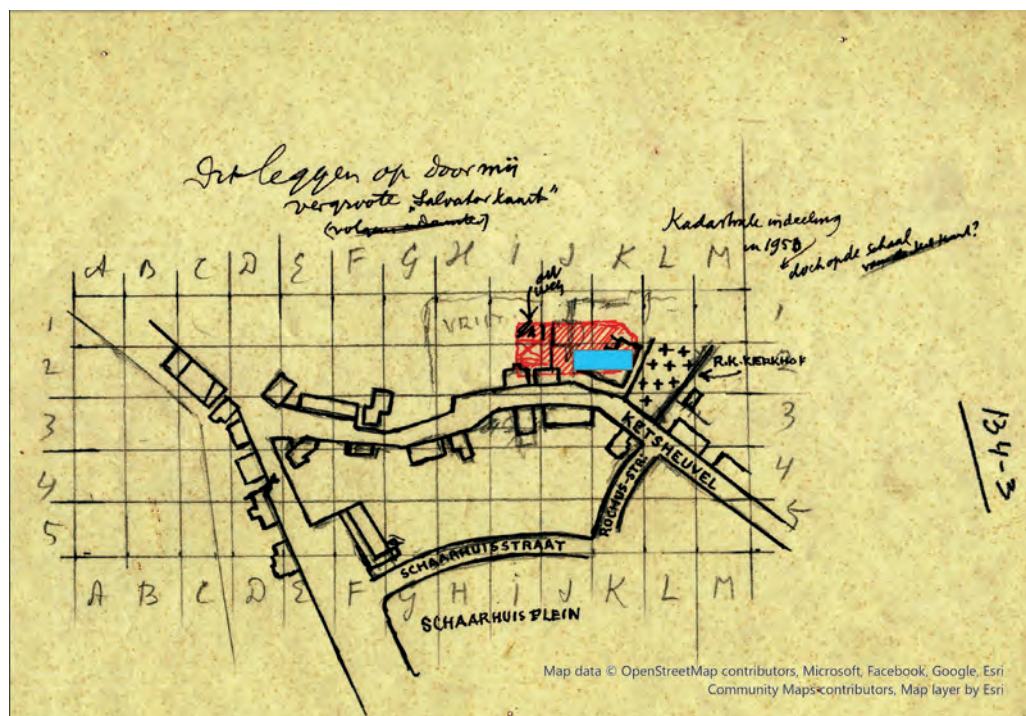
In het archief bevindt zich een andere tekening van Jan Mosmans uit 1955 met de locatie van de Sint-Salvator.²⁵ Deze werd gepubliceerd in de *Provinciale Noord-Brabantsche Courant Het Huisgezin*.²⁶ Deze tekening (afbeelding 4) is veel gedetailleerder en geeft een duidelijke indicatie van de plek waar volgens Mosmans de Sint-Salvator mogelijk heeft gestaan: op de hoek van het kerkhof en de Ketsheuvel. Deze hoek is in het huidige kaartbeeld nog aanwezig.

We weten niet op welke kaart en methode de tekeningen van Mosmans zijn gebaseerd. Gelet op de (doorgestreepte) aantekening ('volgens vDeventer'), baseerde hij zich waarschijnlijk op de kaart van Jacob van Deventer uit 1545, die we verderop in dit artikel ook gebruiken. Er zijn geen aanwijzingen dat hij de kadastrale minuutkaart uit 1832 als tussenstap gebruikte voor zijn projectie. Door deze onduidelijkheden is de nauwkeurigheid van Mosmans' reconstructie moeilijk te beoordelen.

Afbeelding 3. Tekening van Jan Mosmans uit 1918 met de locatie van de Sint-Salvator.

Bron: NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0203, collectie J. (Jan) A.J.A. Mosmans (1870-1966) als historicus en verzamelaar van genealogische en historische informatie van 's-Hertogenbosch, 1880-1966, inv. nr. 134.

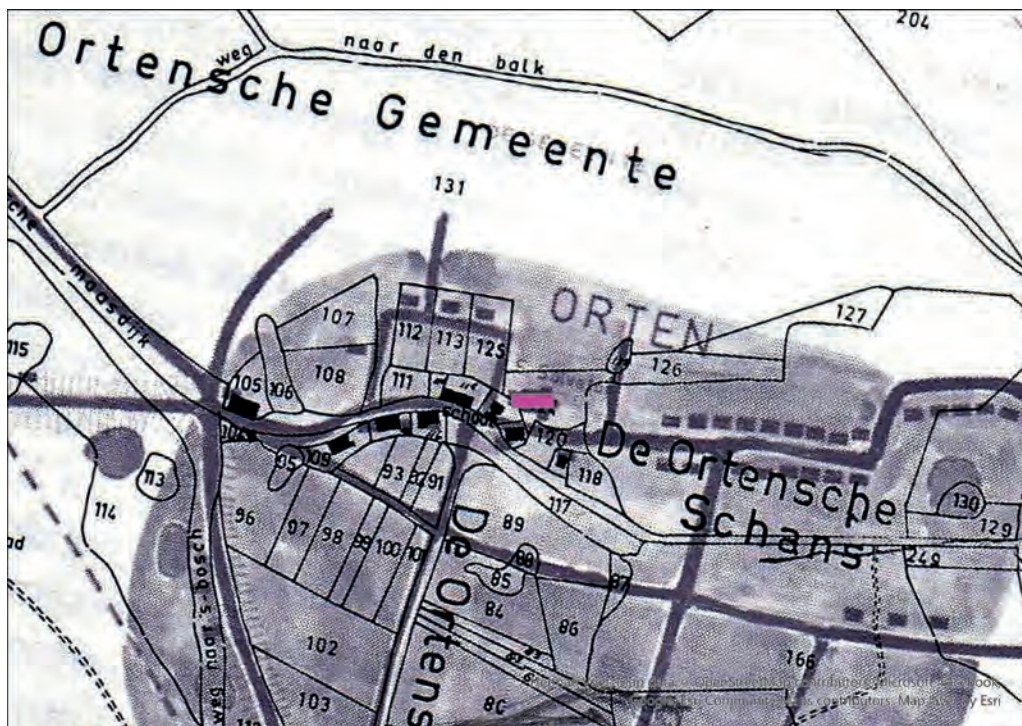
Afbeelding 4. Tekening van Jan Mosmans uit 1955 met in rood de mogelijke locatie van de Sint-Salvator. Het lichtblauwe vlakje is een aanvulling van de auteurs. Het geeft een indicatie van de grootte van de kerk (30 meter x 10 meter) volgens hun reconstructie. Mosmans tekent de Sint-Salvator veel groter. Bron: NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0203, collectie J. (Jan) A.J.A. Mosmans (1870-1966) als historicus en verzamelaar van genealogische en historische informatie van 's-Hertogenbosch, 1880-1966, inv. nr. 134.

Jos van der Vaart kwam uit op een locatie zo'n 50 meter verder naar het oosten dan die van Mosmans.²⁷ Van der Vaart baseerde zich op de kaart van Jacob van Deventer uit 1545, met de kadastrale minuutkaart uit 1832 als tussenstap. Deze methode wordt verderop in dit artikel ook toegepast. Hij beschrijft een rondom bebouwd vrijthof ten westen van de kerk (percelen 111, 112, 113 en de school). Vanuit het vrijthof loopt een weg naar het noorden die toegang geeft tot de gemene weide. Van der Vaart interpreteert dit vrijthof als de 'curia', ofwel het hof, het centrum van de middeleeuwse nederzetting Orthen, met de Orthense hoven (ten zuiden van de kerk) als het bijbehorende akkercomplex.

²⁵ Mosmans 1955.

²⁶ Het Huisgezin 1955.

²⁷ Van der Vaart 1980.

Afbeelding 5. Tekening van Jos van der Vaart met de locatie van de Sint-Salvator bij perceel 124 (volgens de nummering van de Kadastrale Minuut uit 1832), iets ten oosten van de school. Het lila vlakje (aanvulling auteurs) geeft een indicatie van de gereconstrueerde grootte van 30 meter x 10 meter. Bron: Van der Vaart 1980, 43.

Oude kaarten, nieuw onderzoek

Met moderne technieken is het gemakkelijker om oude kaarten op de huidige topografie te projecteren en zo nodig enigszins te vervormen. Daarmee kunnen we proberen de locatie van de oude Sint-Salvator te bepalen. In dit artikel worden daarvoor de volgende kaarten gebruikt (zie ook de verantwoording aan het slot van deze bijdrage):²⁸

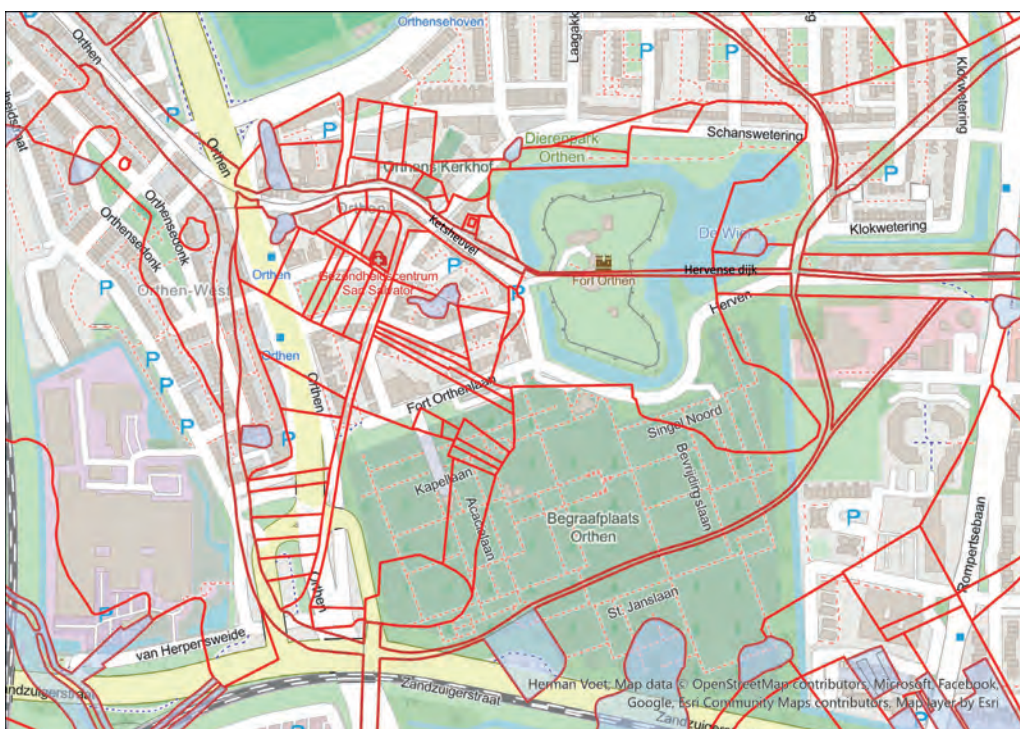
1. 1545 - Jacob van Deventer
2. 1629 - Expugnatio Sylvae Ducis, van Berckenrode
3. 1630 - Dankerts-Rodenburg, Van de Belegeringen ende laetste Veroveringhe van 's-Hertogenbosch
4. 1718 - Van Amelsvoort
5. 1740 - Plan van Stad en Forten
6. 1780 - Stroomgebied Maas-oost
7. 1832 - Kadastrale Minuut

Alle kaarten, behalve kaart 4, zijn onderzocht door de Werkgroep Reconstructie Linie 1629 bij het onderzoek naar de linie rond het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629.²⁹ Daartoe is een geografisch informatiesysteem (GIS) gebruikt, waarmee historische kaarten kunnen worden geprojecteerd op actuele ondergronden op basis van herkenbare geografische referentiepunten uit het heden en verleden. Daarbij wordt de historische kaart zodanig vergroot of verkleind, verschoven en gedraaid op basis van de geografische referentiepunten dat hij past in het huidige Rijksdriehoekstelsel waarin alle hedendaagse kaarten worden geprojecteerd. Hoe meer referentiepunten daarbij worden gebruikt, hoe nauwkeuriger de projectie is. Een belangrijke basis voor de projecties is de kadastrale minuutkaart van 1832. Op deze kaart worden perceelsgrenzen, wegen en wateren weergegeven die (grootendeels) teruggaan tot de zestiende en zeventiende eeuw. De kaart geeft een beeld van de situatie die heel lang nagenoeg onveranderd is gebleven, voordat groot-schalige woningbouw en de aanleg van infrastructuur dat beeld drastisch veranderden. Daarmee kunnen andere oudere kaarten gemakkelijker worden geprojecteerd op het huidige Rijksdriehoekstelsel.

²⁸ Andere kaarten zijn wel bekeken, maar leverden onvoldoende aanvullende informatie op.
²⁹ Bevaart et al. 2025.

Afbeelding 6. Kadastrale minuutkaart uit 1832. In rood zijn de perceelsgrenzen geaccentueerd, in lichtblauw de wateren. Deze perceelsgrenzen en de wateren zijn gebruikt om oudere kaarten op de huidige ondergrond te projecteren. Bron: Tekening auteurs met gebruikmaking van de kadastrale minuutkaarten uit 1832 [MIN10080B01](#), [MIN10080A02](#) en [MIN10080C02](#).

Afbeelding 7. Actuele ondergrond uit OpenStreetMap met daarop in rood het lijnenbeeld geprojecteerd van de kadastrale minuutkaart uit 1832. Veel is sinds 1832 veranderd, maar de Ketsheuvel en de weg door Orthen zijn nog goed herkenbaar. De Hervense Dijk ging vroeger dwars door fort Orthen. Bron: Tekening auteurs met gebruikmaking van [OpenStreetMap](#).

1545 - Jacob van Deventer

Al in 1545 staat de Sint-Salvator weergegeven op de kaart van Jacob van Deventer. De projectie van deze kaart is gebaseerd op 39 georeferentiepunten, waarvan er drie binnen het kaartbeeld liggen. De gemiddelde afwijking van deze projectie is geschat op 49 meter.³⁰

Volgens Aarts³¹ is de geodetische nauwkeurigheid³² van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer zeer groot. Van Deventer bereikte deze nauwkeurigheid onder meer door bij zijn provinciekaarten gebruik te maken van driehoeksmeting. Op de plattegrond van Amsterdam van rond 1560 bedraagt de afwijking ten opzichte van de werkelijke situatie bijvoorbeeld nergens meer dan tien meter.

30 De 'gemiddelde afwijking' in deze paragraaf is de zgn. Root Mean Square Error, ArcGIS 2026.

31 Aarts 2015.

32 Nauwkeurigheid van de aangegeven afstanden tussen plaatsen of gebieden.

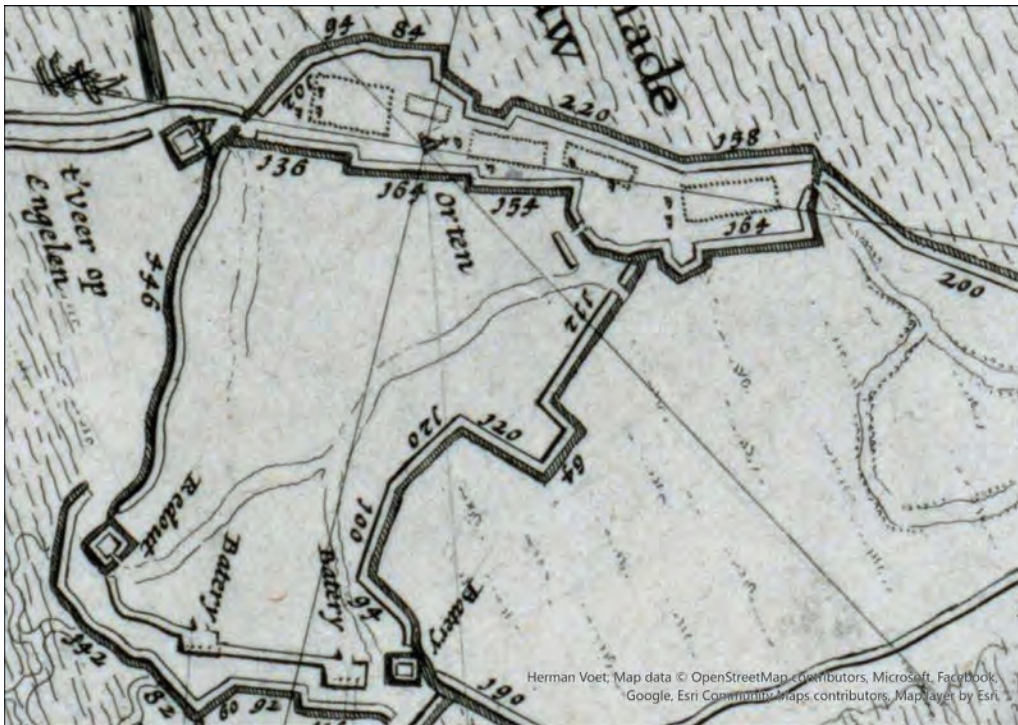
Afbeelding 8. De kaart van Jacob van Deventer met in rood geprojecteerd de lijnen van de kadastrale minuutkaart uit 1832 en drie (van de in totaal 39) binnen het kaartbeeld gelegen referentiepunten (1, 2 en 37). In geel de mogelijke locatie van de Sint-Salvator. Het gele vlakje geeft een indicatie van de gereconstrueerde grootte (30 meter x 10 meter). Bron: kaart Jacob van Deventer: Koninklijke Bibliotheek van België, Belgium, KP, Ms. 22090, nr. 39, 1545. Projectie lijnen door auteurs.

Afbeelding 9. Het kwartier van graaf Willem van Nassau. Detail uit de kaart 'Expugnatio Sylvae-Ducis Ao 1629', met in rood geprojecteerd de lijnen van de kadastrale minuutkaart van 1832. Eveneens in rood is de mogelijke locatie van de Sint-Salvator aangegeven. Het rode vlakje geeft een indicatie van de gereconstrueerde grootte van 30 meter x 10 meter. De gebruikte referentiepunten liggen buiten het kaartbeeld. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-102.326. Projectie lijnen door auteurs.

1629 - Expugnatio Sylvae Ducis

De kaart 1629 - Expugnatio geeft een zeer gedetailleerde en vrij nauwkeurige weergave van het beleg van 's-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik in 1629. Op deze kaart is in het kwartier van graaf Willem van Nassau de voormalige Sint-Salvator duidelijk afgebeeld. De projectie van 1629 - Expugnatio is gebaseerd op 60 georeferentiepunten. De geschatte gemiddelde afwijking is 115 meter.

Afbeelding 10. Fragment uit de kaart van Danckerts-Rodenburg (1630), met in het kwartier van graaf Willem van Nassau de voormalige Sint-Salvator en de daar kruisende zichtlijnen. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-81.201.

1630 - Danckerts-Rodenburg

Op de kaart van Danckerts-Rodenburg uit 1630, waarop het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 is weergegeven, komen negen zichtlijnen voor. Drie daarvan snijden elkaar op de locatie van de voormalige Sint-Salvatorkerk in Orthen.

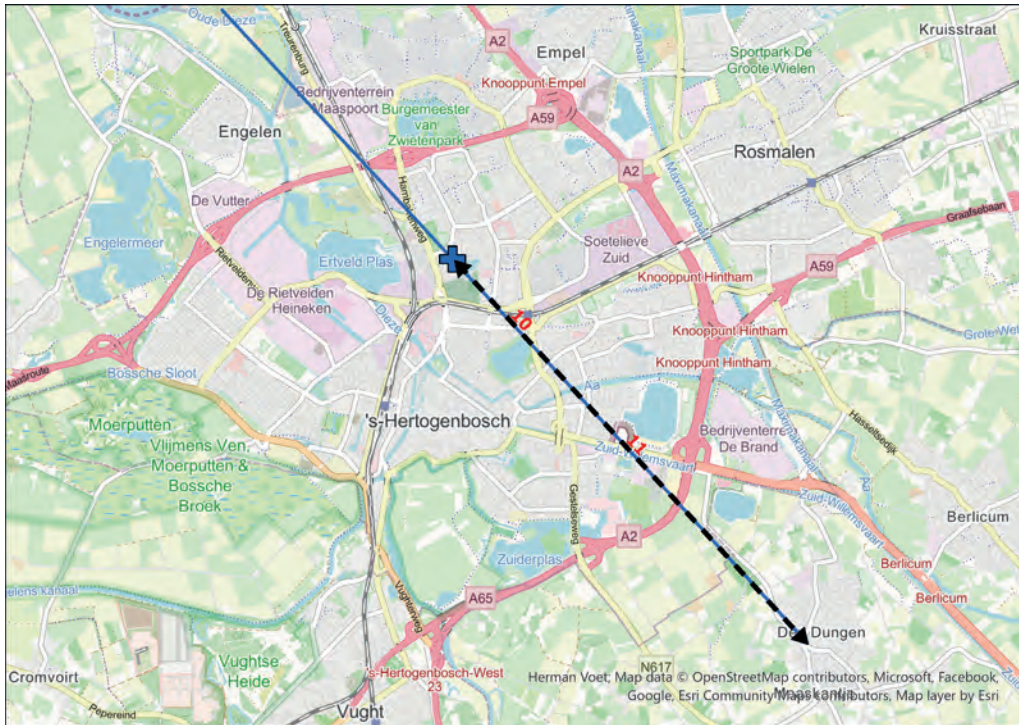
Voor de werkgroep Reconstructie Linie 1629 heeft Herman Voet, medeauteur van dit artikel, onderzocht in hoeverre deze zichtlijnen bruikbaar zijn om de oorspronkelijke locatie van de kerk vast te stellen. De zichtlijnen zijn geprojecteerd op basis van negen herkenbare georeferentiepunten, waaronder kerktorens en fortificaties.

Van de drie groene zichtlijnen (2, 3 en 5) die te reconstrueren zijn, loopt alleen zichtlijn 2 over de Sint-Salvator. Het is dus niet mogelijk om de locatie van de kerk te reconstrueren op basis van het snijpunt van zichtlijnen 2, 6 en 9.

Afbeelding 11. Negen zichtlijnen op de kaart van Danckerts-Rodenburg (1630); daaronder de actuele ondergrond uit OpenStreetMap. De groene lijnen (2, 3 en 5) zijn te reconstrueren omdat het begin- en eindpunt bekend is. Bij de gele lijnen is het begin- of eindpunt onbekend, waardoor reconstructie niet mogelijk is. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-81.201 en OpenStreetMap. Projectie lijnen door auteurs.

Zichtlijn 2 loopt van de Jacobus de Meerderekerk in Den Dungen via de Sint-Salvator naar de schouderhoek van bastion Deze bij fort Crèvecoeur. Deze zichtlijn kan op de huidige kaart worden geprojecteerd. Op de Danckerts-kaart is de relatieve afstand van de Jacobus-de-Meerderekerk tot de Sint-Salvator ten opzichte van de totale lengte van de zichtlijn te bepalen. Door diezelfde verhouding op de huidige kaart toe te passen, kan de voormalige locatie van de Sint-Salvator worden bepaald. De projectie van de kaart van Danckerts is gebaseerd op 44 georeferentiepunten. De geschatte gemiddelde afwijking is 196 meter. Het volledige onderzoek is als bijlage 2 in te zien.³³ Het eindresultaat van dat onderzoek is in de onderstaande afbeelding weergegeven.

Afbeelding 12. Berekende locatie van de voormalige Sint-Salvator op de huidige kaart (blauw kruis), bepaald aan de hand van de kaart van Danckerts-Rodenburg (1630). De berekening is gebaseerd op de relatieve afstand van de Jacobus-de-Meerderekerk in Den Dungen tot de Sint-Salvator (zwarte stippellijn 11) ten opzichte van de totale afstand tot de schouderhoek van bastion Deze bij fort Crèvecoeur (blauwe lijn 10). Linksonder staat een detail-uitsnede van de berekende locatie. Het blauwe vlak geeft een indicatie van de gereconstrueerde afmetingen van de kerk (30 meter x 10 meter).

1718 - Van Amelsvoort

De kaart van G. van Amelsvoort uit 1718 werd 45 jaar na de sloop van de kerk vervaardigd. Deze kaart is niet onderzocht in het kader van de reconstructie van Linie 1629, maar is in dit verband wel interessant omdat de locatie van de Sint-Salvator erop is aangegeven als 'hier Eertijts de Kerck'. De kaart blijkt bovendien heel goed te passen op de kadastrale minuut van 1832.

Omdat deze kaart zo goed aansluit op de kadastrale minuutkaart en er een vrij groot aantal referentiepunten in de omgeving van de kerk is, schatten we de nauwkeurigheid van deze kaart vrij hoog in (10 referentiepunten, gemiddelde afwijking 6 meter). Een nadeel is dat de kerk al verdwenen was toen de kaart gepubliceerd werd.

³³ Voet 2021.

Afbeelding 13. De kaart van Van Amelsvoort uit 1718, met in rood de lijnen van de kadastrale minuutkaart uit 1832 en de tien gebruikte referentiepunten (rode cirkels met kruis). In groen de mogelijke locatie van de Sint-Salvator. Het groene vlakje geeft een indicatie van de gereconstrueerde afmetingen van de kerk (30 meter x 10 meter). Op de oorspronkelijke kaart is het noorden aan de onderzijde; daardoor is de kerk hier ondersteboven weergegeven. Bron: 'Charte figuratieff vande Cituatie Eertijds De Schans tot Orthen tot zoo verre Als den Dijk aldaar Weder zijds Aen haare hooghdens En Conterscherp Aen Sluijt', Brabant-Collectie vindplaats O 37/ 020 (1). Projectie lijnen door auteurs.

1740 - Plan van Stad en Forten

De projectie van 1740 - Plan van Stad en Forten is gebaseerd op 33 georeferentiepunten. Hoewel deze kaart uit 1740 dateert, 67 jaar nadat de kerk in 1673 werd gesloopt, staat er in de omgeving waar we de Sint-Salvator verwachten een gebouw afgebeeld. Mogelijk deels gebouwd op restanten van de fundering? De vorm en afmetingen komen echter niet goed overeen met de oorspronkelijke kerk. Daarom beoordelen we deze locatie als zeer onzeker.

Afbeelding 14. Detail uit de plattegrond van de vesting met de forten Isabella, St. Antonie en Orthen (ca. 1740-1750), met daarop in rood geprojecteerd de lijnen van de kadastrale minuutkaart van 1832. Een deel van de 33 gebruikte georeferentiepunten is aangegeven met rode cirkels en kruisen. De mogelijke locatie van de Sint-Salvator is aangeduid met een groen vlakje; het geeft tevens een indicatie van de gereconstrueerde afmetingen van de kerk (30 meter x 10 meter). Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Oorlog: Plannen van Vestingen, nummer toegang 4.OPV, inventarisnummer H267 'Inventaris van de plannen van vestingen...'. Projectie lijnen door auteurs.

1780 - Stroomgebied Maas-Oost

De projectie van 1780 - Stroomgebied Maas-Oost is gebaseerd op twintig georeferentiepunten. Hoewel deze kaart uit 1780 dateert, zelfs meer dan honderd jaar na de sloop van de kerk, staat in de omgeving ten westen van de schans een gebouw afgebeeld. Ook voor deze kaart geldt dat, omdat de oorspronkelijke kerk niet duidelijk is weergegeven, deze locatie erg onzeker is. Daarnaast is het gebied dat de kaart bestrijkt groot, van Vlijmen tot Oss. De nauwkeurigheid van het gebied rond Orthen is daarom relatief klein.

Afbeelding 15. Detail uit de 'Kaart Figuratief van het stroomgebied van de Maas; oostelijk gedeelte' (uit 1780) met daarop in rood geprojecteerd de lijnen van de kadastrale minuutkaart uit 1832. Een deel van de 20 gebruikte georeferentiepunten is aangegeven met rode cirkels en kruisen. De mogelijke locatie van de Sint-Salvator is weergegeven als een paars vlakje; het geeft tevens een indicatie van de gereconstrueerde afmetingen van de kerk (30 meter x 10 meter). Bron: Brabants Historisch Informatie Centrum, 5129 Collectie kaarten en tekeningen van het Streekarchief Langs Aa en Dommel, ca. 1550-ca. 1985, 2D08. Projectie lijnen door auteurs.

1987 en 1994 - Opgravingen

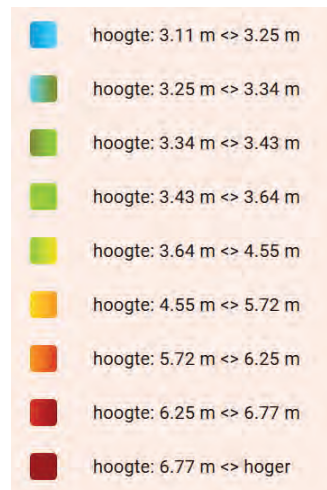
In 1987 en 1994 zijn archeologische waarnemingen gedaan bij Orthen Ketsheuvel.³⁴ Uit beide opgravingen is duidelijk geworden dat daar, waarschijnlijk in de zeventiende eeuw maar mogelijk ook nog later, flink gegraven is. Daardoor zijn de oorspronkelijke lagen verstoord. Op enkele plekken zijn wel stukjes tufsteen aangetroffen die misschien van de kerk afkomstig zijn, maar deze bevonden zich niet in een oorspronkelijke laag. In ieder geval zijn in de sleuven geen aanwijzingen gevonden voor middeleeuwse bewoning of aanwezigheid van de kerk.³⁵ De sleuven liggen ten westen en ten zuiden van het kerkhof aan de Ketsheuvel.

Afbeelding 16. Opgravingen aan de Ketsheuvel. De blauwe vlakken geven de archeologisch onderzochte terreinen aan. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch Archeologische waarden- en verwachtingenkaart.

³⁴ Code DBOR, DBOK.

³⁵ Van Genabeek, Nijhof en Schipper 2019, 109-110.

Afbeelding 17. Detail uit het Actueel Hoogtebestand: een hoogtekarta van de omgeving Ketsheuvel in Orthen, 2025 (blauw = laag, rood = hoog). Bron: Actueel Hoogtebestand Nederland 2025 (ahn.nl).

2025 - Hoogtekarta

Vanwege het gevaar van overstromingen werden kerken in deze omgeving gebouwd op relatief hoge plekken. Daarom is het zinvol om een kaart uit het Actueel Hoogtebestand Nederland te bekijken. Deze geeft de hoogte weer van de omgeving van de Ketsheuvel in Orthen. De naam Ketsheuvel duidt er al op dat het een hogere plek is in de omgeving. De Orthense schans is duidelijk zichtbaar. Wat opvalt, is dat het kerkhof aan de Ketsheuvel ook vandaag de dag nog relatief hoog ligt en dat het terrein aan de noordkant ervan vrij steil afloopt. Overigens is dit kerkhof pas in 1853 door de Orthenaren aangelegd en heeft het, voor zover bekend, geen directe relatie met de middeleeuwse Sint-Salvator. We moeten wel rekening houden met het feit dat hier in de loop der eeuwen veel grond is afgegraven en de laatste decennia ook veel zand is opgebracht voor woningbouw. Toch zal de Salvatorkerk waarschijnlijk op de rood-oranje gedeelten hebben gestaan.

De groene en blauwe gebieden waren te laag en daardoor te gevoelig voor overstromingen. De hoogtekarta geeft helaas geen nadere informatie over de exacte locatie.

Conclusie

Aan de hand van oude kaarten kunnen we concluderen dat de Sint-Salvatorkerk in de buurt van het Orthense kerkhof aan de Ketsheuvel lag. Op de volgende detailkaart hebben we alle in dit artikel onderzochte locaties weergegeven.

De op de kaarten uit 1740 en 1780 gebaseerde locaties zijn zeer onzeker, omdat de kerk op deze kaarten niet meer is afgebeeld. De door Mosmans (1955) gebruikte kaart en methode zijn onbekend, waardoor de nauwkeurigheid van zijn plaatsbepaling moeilijk is vast te stellen.

Voor de vier kaarten 1545 - Van Deventer, 1629 - Expugnatio, 1630 - Danckerts-Rodenburg en 1718 - Van Amelsvoort is de gemiddelde afwijking van de projectie geschat op respectievelijk 49, 115, 196 en 6 meter.³⁶

Doordat de kaart 1718 - Van Amelsvoort is gemaakt voor een vrij klein gebied rond de Orthense Schans, is de nauwkeurigheid van de projectie hoog. Onzeker is echter of de daarop aangegeven locatie van de kerk betrouwbaar is, omdat niet duidelijk is of er in 1718 nog resten van de kerk zichtbaar waren. De plaatsbepaling

³⁶ De gemiddelde afwijking is berekend als Root Mean Square Error; ArcGIS 2026.

van 1980 - Van der Vaart is gebaseerd op 1545 - Van Deventer en een vergelijkbare methode, met gebruikmaking van de kadastrale minuutkaart uit 1832.

De uitkomst komt daarom vrijwel overeen met onze plaatsbepaling aan de hand van 1545 - Van Deventer. Op grond van deze overwegingen zijn de locaties op basis van 1545 - Van Deventer en 1718 - Van Amelsvoort het meest waarschijnlijk.

Archeologisch vervolgonderzoek

Zekerheid over de exacte locatie van de Sint-Salvator is echter alleen te krijgen door verder archeologisch onderzoek met opgravingen of bodemradaronderzoek. Het kerkhof aan de Ketsheuvel en het perkje ten oosten van het kerkhof (hoek Schanswetering-Ketsheuvel)

lijken daarvoor de meest geschikte locaties, omdat daar direct onderzoek kan worden verricht.

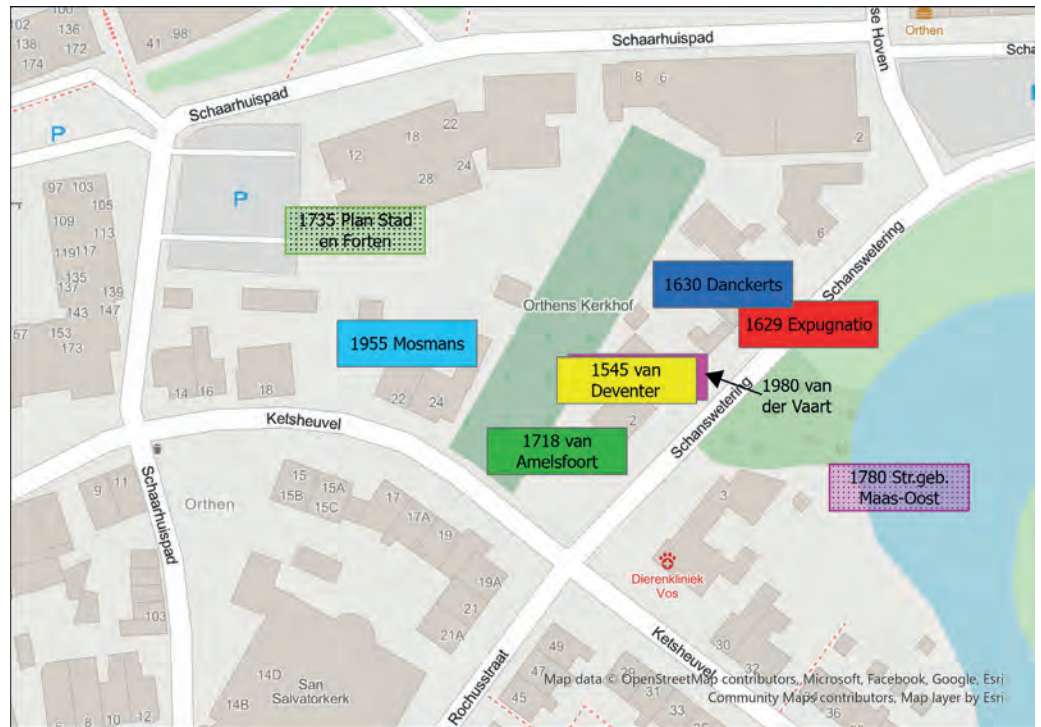
Als de mogelijkheid zich voordoet, zijn de adressen Schanswetering 2 en 4 ook goede onderzoekslocaties.

Een van de overwegingen bij het bepalen van een geschikte onderzoekslocatie is de afstand tot de huidige dijk: lag de kerk zeer dicht bij de dijk of is het lagere gedeelte bij Schanswetering 4 juist het gevolg van het afgraven van de kerk en het kerkhof in 1673?

In het eerder geciteerde artikel in *Het Huisgezin* van 8 maart 1955 lezen we: 'Naar wij vernemen heeft de Noord Brabantse Commissie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek de ontgraving van de in 1673 gesloopte San Salvator-kerk in Orthen, boven op de prioriteitslijst geplaatst.' Helaas is er geen gevolg gegeven aan deze topprioriteit. Het lijkt ons tijd dat onderzoek naar de Sint-Salvatorkerk alsnog de aandacht krijgt die het verdient.

Ferd Sauter is lid van Heemkundekring De Orthense Schaar, van de werkgroep Water en Landschap van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch en natuurgids bij IVN Natuureducatie. Hij geeft cursussen en lezingen over landschap en landschapsgeschiedenis. Als nazaat van twee Duitse cartografen uit de achttiende en negentiende eeuw heeft hij veel belangstelling voor oude kaarten, vooral van zijn woonomgeving: Herven, Heinis en Orthen.

Herman Voet is vrijwilliger bij de afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch en is lid van Stichting De Groene Vesting. Hij heeft vanuit Erfgoed 's-Hertogenbosch samen met de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch onderzoek gedaan naar de reconstructie van de Linie van 1629, waarvan de resultaten in 2025 zijn gepresenteerd. Tijdens zijn werk bij de provincie Noord-Brabant was hij als GIS-specialist betrokken bij verschillende cultuurhistorische projecten. Hij heeft nog steeds grote belangstelling voor historische kaarten. Het ontsluiten en gebruiken van deze kaarten via GIS-applicaties is voor hem tot op de dag van vandaag een belangrijke bezigheid.

Afbeelding 18. De in dit artikel onderzochte mogelijke locaties van de voormalige Sint-Salvator in Orthen, geprojecteerd op een recente kaart van OpenStreetMap. De locaties zijn als vlakken weergegeven met een grootte van 30 meter x 10 meter, zijnde ongeveer de gereconstrueerde afmetingen van de kerk. De twee gestippelde vlakken (1740 en 1780) geven aan dat locaties die gebaseerd zijn op de kaarten uit 1740 en 1780 zeer onzeker zijn. Bron: OpenStreetMap; tekening auteurs.

Verantwoording

Archieven

NL-HaNA, Oorlog: Plans Vestingen, 4.OPV, inv.nr H267: Inventaris van de plans van vestingen....

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0001, Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1419 (stadsrekeningen), f. 164r: schepenbrief, 11 oktober 1586.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0012, Archief Schaarmeesters van Orthen, inv.nr. 219 (1593).

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0186, Archief Parochie Sint-Lambertus, later genoemd San Salvator te Orthen, 1518-1963 (1968), inv.nr. 137, 139, 152 & 153.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0393, Oorkonden Groot Ziekengasthuis 's-Hertogenbosch, registnr. 2a, 22 augustus 1303.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0998b, Oorkonden Sint-Jan 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1181, 22 augustus 1303.

Staatsarchiv Würzburg, Codex Laurehamensis, f. 20v (ca. 1175-1200).

Schutjes, L. H. C., 1870: Uittreksels uit verschillende bronnen genomen ter opheldering van Orthen's geschiedenis, collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0186, inv.nr. 53.

Kaarten

Amelsvoort, G. van, 1718: Charte figuratieff vande Cituatie Eertijds De Schans tot Orthen tot zoo verre Als den Dijck aldaar Weder zijds Aen haare hooghdens En Conterscherp Aen Sluijt, Brabant-Collectie, Universiteit Tilburg, O 37_020_1.

Anoniem, 1629: 's Hertogenbosch Belegert door Sijn Excellentie Frederick Hendrick Prince Orangien (...) den eersten may 1629, Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE BB-246 (VII, 58-59).

Anoniem, 1780: Kaart Figuratief van het stroomgebied van de Maas: oostelijk gedeelte, Collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, 5129-2D08.

Berckenrode, B. F. van, 1629: Expugnatio Sylvae-Ducis. Grote kaart van het beleg van Den Bosch door Frederik Hendrik, 1629, naar Adriaen Pietersz. van de Venne, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-102.326.

Danckerts, Rodenburg, 1630: Van de Belegeringen ende laetste Veroveringhe van 's-Hertogenbosch, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-81.201.

Deventer, J. van, 1545: Kaart van 's-Hertogenbosch, collectie Koninklijke Bibliotheek Brussel; foto in collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Doetechum, B. van, 1603: 's-Hertogenbosch tevergeefs belegerd door Maurits, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-80.645.

Hogenberg, F. 1585-1587: Spanjaarden in de Bommelerwaard, collectie Rijksmuseum RP-P-OB-78.784-250.

Kadastrale minuut, 1811-1832: Minuutplan 's-Hertogenbosch, Noord-Brabant, sectie B, blad 01, Collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, samenwerking met Hisgis.nl.

Keere, P. van der, 1601: 's-Hertogenbosch tevergeefs belegerd door Maurits, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-80.597.

Ministerie van Oorlog, 1740: Plattegrond van de stad, forten en omgeving. Met de forten St. Antonie, Isabella en Orthen en in de omgeving de dorpen Vught en Hintham, collectie Nationaal Archief, 4.OPV H267, 4 deelbladen.

Mosmans, J., 1918: Tekening van J. Mosmans met de locatie van de Sint-Salvator, NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0203, collectie J. (Jan) A.J.A. Mosmans (1870-1966) als historicus en verzamelaar van genealogische en historische informatie van 's-Hertogenbosch, 1880-1966, inv. nr. 134.

Mosmans, J., 1955: Situatietekening rond Sint-Salvator, NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0203, collectie J. (Jan) A.J.A. Mosmans (1870-1966) als historicus en verzamelaar van genealogische en historische informatie van 's-Hertogenbosch, 1880-1966, inv. nr. 134.

Saenredam, P. J., 1632: Gezicht van buiten de stad op de vestingwerken van 's-Hertogenbosch, collectie Noordbrabants Museum, objectnummer 12128.

Visser, C. J., 1629: Gravure van het beleg Den Bosch 1629, Collectie Nationaal Archief, NL-HaNA, 4.VTHR, inv.nr. 54.

Literatuur

AARTS, S., 2015: 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer', lezing 22 december 2015, bachelor thesis Universiteit Utrecht.

BOR, P., 1630: Geleenthey van 's Hertogen-Bosch ('s-Gravenhage).

GENABEEK, R. VAN, NIJHOF, E. & SCHIPPER, F., 2019: Stad op de schop ('s-Hertogenbosch).

HERMANS, C. R., 1855: 'Vlugtige blikken in de kerkelijke archeologie van Noordbrabant', *Dietsche Warande* 1, pp. 187-188.

HET HUISGEZIN, 1955: 'De oude San Salvator te Orthen', *Provinciale Noord-Brabantsche Courant Het Huisgezin*, 8 maart 1955.

MULDERS, G. L. M., 2003: Empelsche studiën. December 1585, het mirakel van Empel, werkgroep Empel (Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch).

PELGROM, S., 1540: Oorspronck van 's Hertogen-Bosch, in 't latijn beschreven in 't jaer 1540 door Simon Pelgrom, vertaald door Jac. van Oudenhoven in 1629.

SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 1904: 'De klokken der voormalige Salvator's kerk te Orthen', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 11.

SCHUTJES, L. H. C., 1876: Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch, vierde en vijfde deel ('s-Hertogenbosch).

VAART, J. VAN DER, 1980: 'De villa Orten', *Boschboom-bladeren* nr. 25, pp. 39-61.

VOET, H., 2021: 'Bruikbaarheid zichtlijnen op kaart Danckerts voor projectie kerk Orthen', bijlage 2 bij dit artikel.

VOORNE, R. VAN, 1629: Dagboek der belegering van 's-Hertogenbosch, in: C. R. Hermans (red.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629*, II ('s-Hertogenbosch, 1860).

WETSELAAR, L., 2003: Van Sint-Salvator tot San Salvator. Een kerkgeschiedenis, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis (Nijmegen), archief Heemkundekring De Orthense Schaar.

Websites en/of databestanden

AHN, 2025: Actueel Hoogtebestand Nederland.

ArcGIS, 2026: Fundamentals of georeferencing a raster dataset (geraadpleegd 17 juli 2026).

Bevaart, B., Thiel, R. van, Voet, H. & Viguurs, J., 2025: Reconstructie Linie1629. Rapportage, verantwoording, beeldverhaal en kaartviewer met betrekking tot onderzoek en reconstructie van de ligging van de Linie van 1629.

OpenStreetMap, 2025: data beschikbaar onder de Open Database-licentie.

Bijlage 1 | Kaarten van Orthen met de Sint-Salvator

Bijlage bij Ferd Sauter, Herman Voet: 'De Sint-Salvator in Orthen', Silva, Erfgoed 's-Hertogenbosch, september 2026.

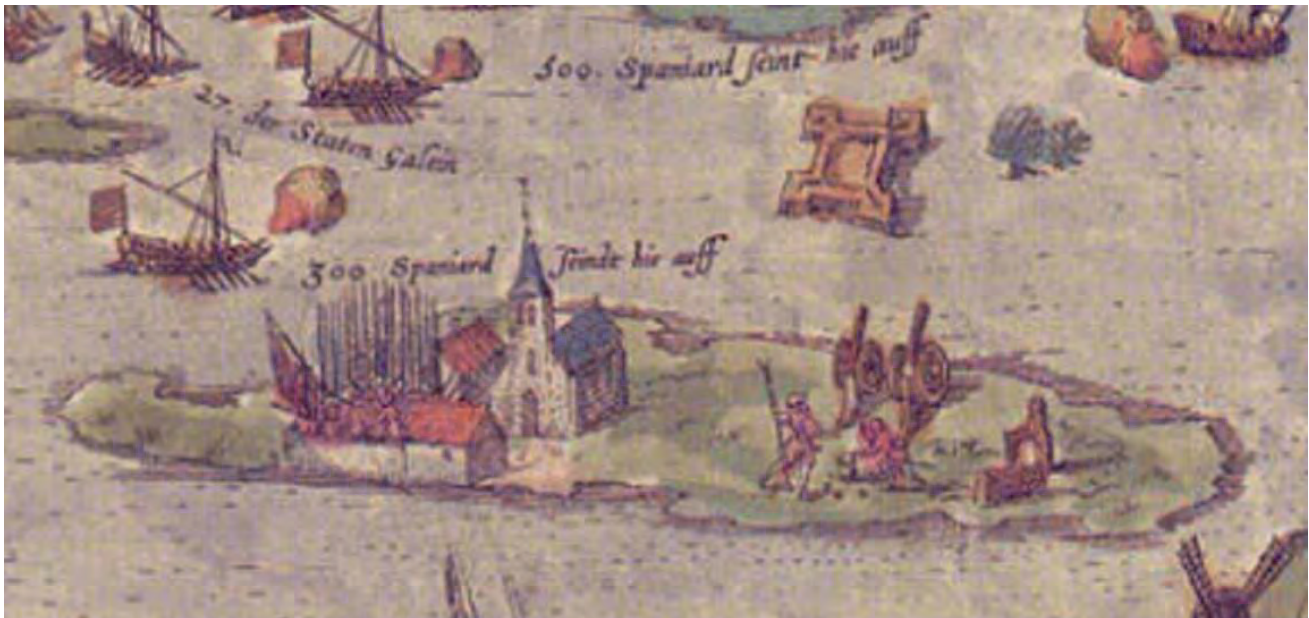
In afbeelding 2 van het artikel over de Sint-Salvator in Orthen staat een aantal afbeeldingen van deze kerk. In deze bijlage geven we een grotere verzameling van uitsneden van kaarten en tekeningen van de omgeving van Orthen waarop de Sint-Salvator is afgebeeld. Ook zijn de uitsneden groter genomen. Het noorden is boven, tenzij anders vermeld. Uitgebreide referenties staan aan het einde van deze bijlage.

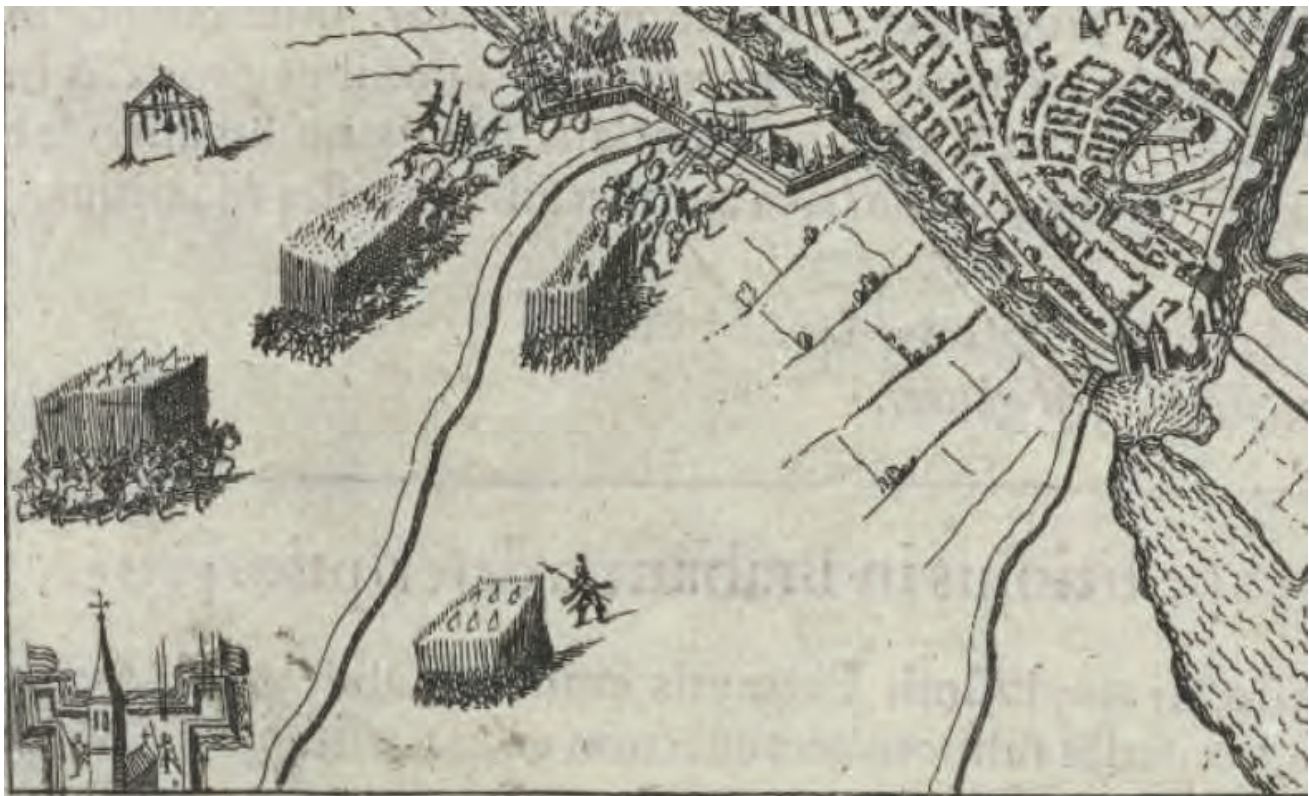
Afbeelding 1. Jacob van Deventer, 1545: kaart van 's-Hertogenbosch, met daarop weergegeven een gedeelte van de gebruikte georeferentiepunten; achtergrond: OpenStreetMap.

Afbeelding 2. Jacob van Deventer, 1545: kaart van 's-Hertogenbosch, detail Orthen.

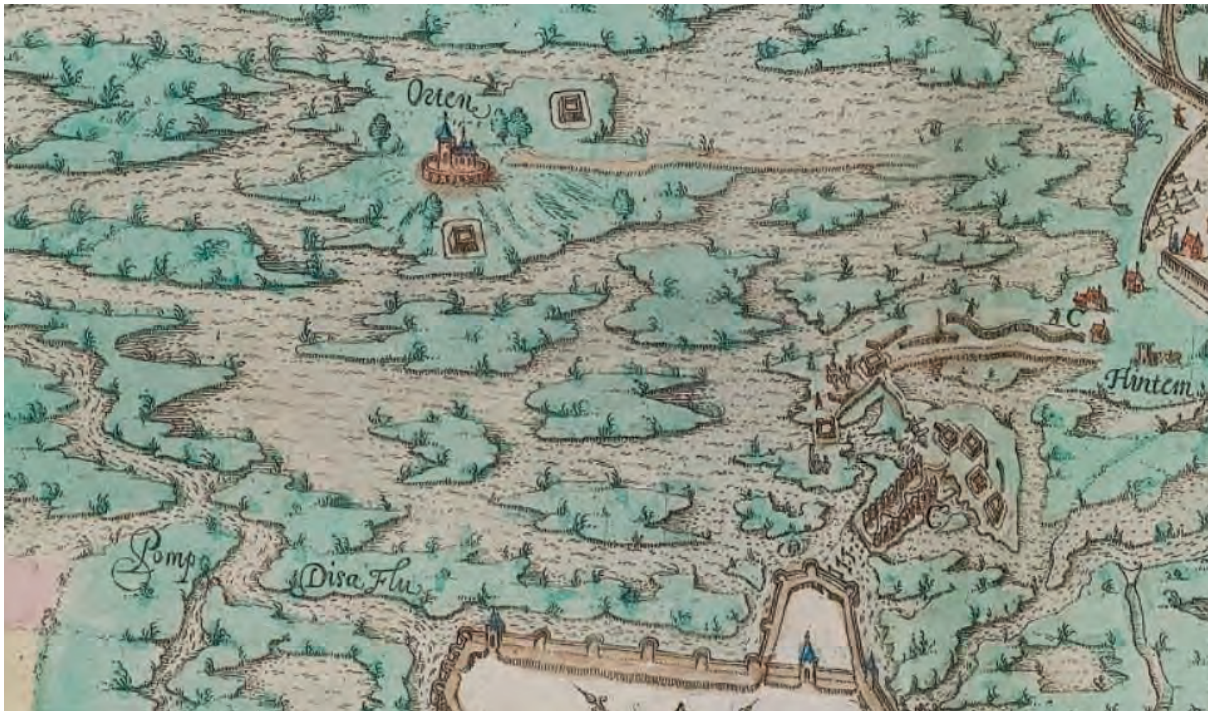
Afbeelding 3. Frans Hogenberg, Georg Braun, 1585: de Slag bij Empel in december 1585.

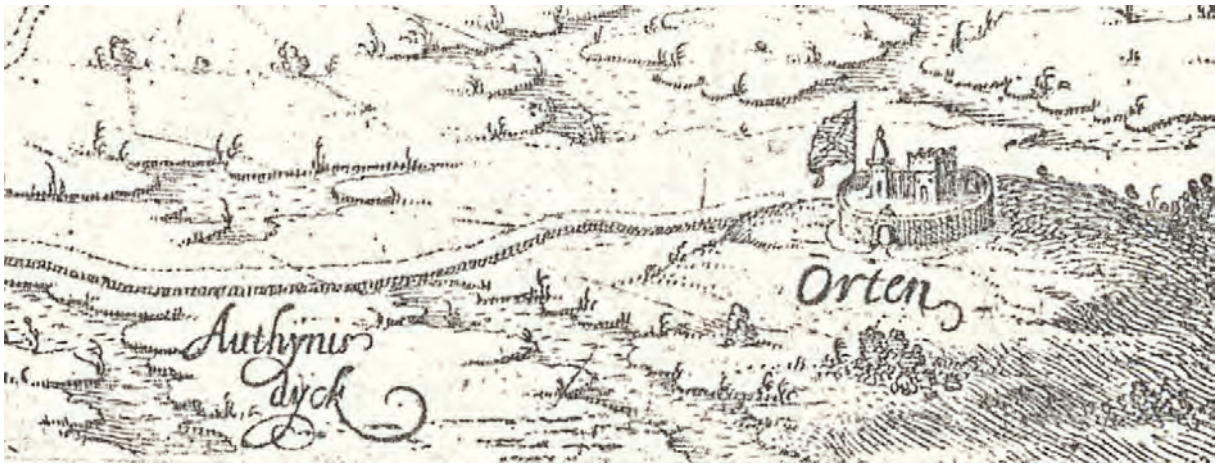
Afbeelding 4. Simon Frisius, 1601: 's-Hertogenbosch belegerd door Maurits. Linksonder de Sint-Salvator. Het noorden is linksonder.

Afbeelding 5. Pieter van der Keere, 1601: 's-Hertogenbosch tevergeefs belegerd door Maurits. Links op de kaart Orthen met tekst 'Orthen beschanst'. Het noorden is links.

Afbeelding 6. Giustiniano, Gamurini, Trogneseus, 1601: kaart van het beleg van Maurits.

Afbeelding 7. Giustiniano, Gamurini, Trognesi, 1603: belegering van 's-Hertogenbosch door Maurits in 1603. Authynis dijk = oude Heinisdijk? Het noorden is onder.

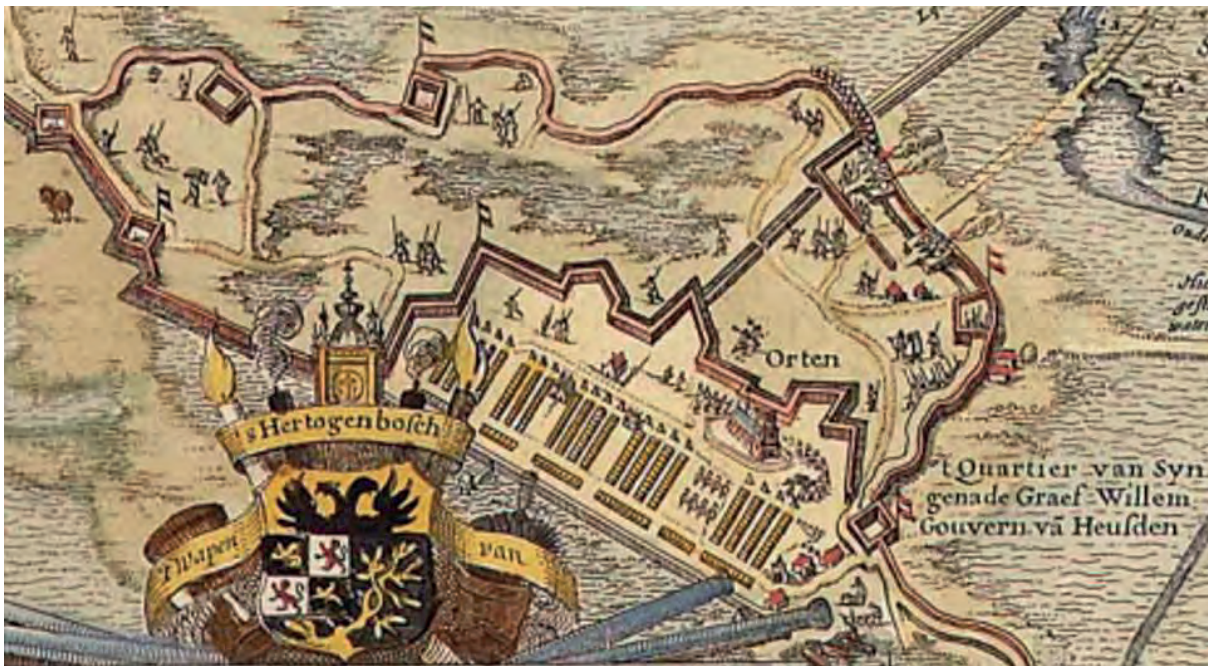
Afbeelding 8. Smalleveldt, 1603: kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch door Prins Maurits in 1603. 'Orten sterck beschanst vanden vyant'.

Afbeelding 9. Johannes Baptista Vrints, 1603: beleg van 's-Hertogenbosch door Maurits.
Het noorden is links.

Afbeelding 10. Baptista van Doetechum, 1603: 's-Hertogenbosch tevergeefs belegerd door Maurits.
Het noorden is linksonder.

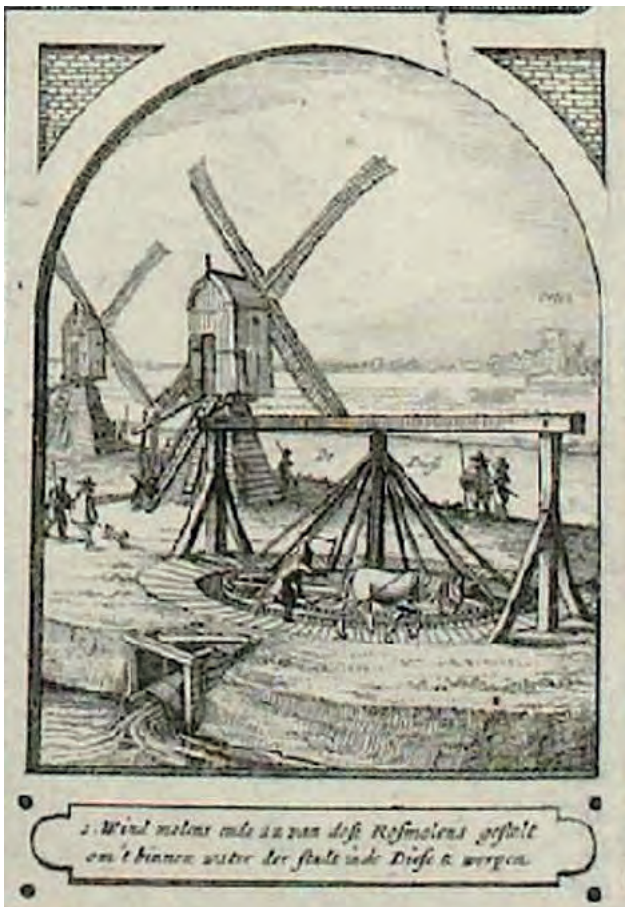
Afbeelding 11. Anoniem, 1629: kaart van de vesting 's-Hertogenbosch met de buiten de stad gelegen verdedigingswerken tijdens het beleg van de stad door Frederik Hendrik. Het noorden is linksonder.

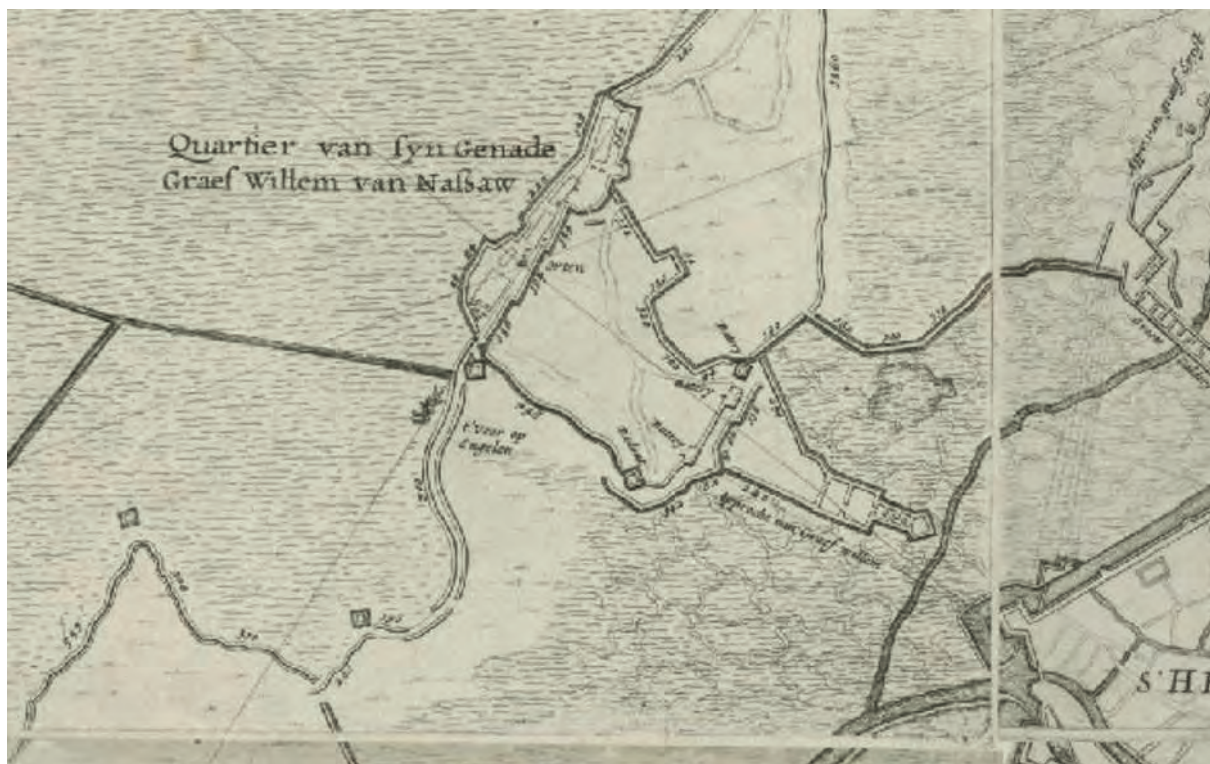
Afbeelding 12. B. van Berckenrode, 1629: Expugnatio Sylvae-Ducis, grote kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik.

Afbeelding 13. Prempart, 1629: 'Nieuwe ende perfecte Caerte vande Belegeringe van 's-Hertogenbosch.' Het noorden is onder.

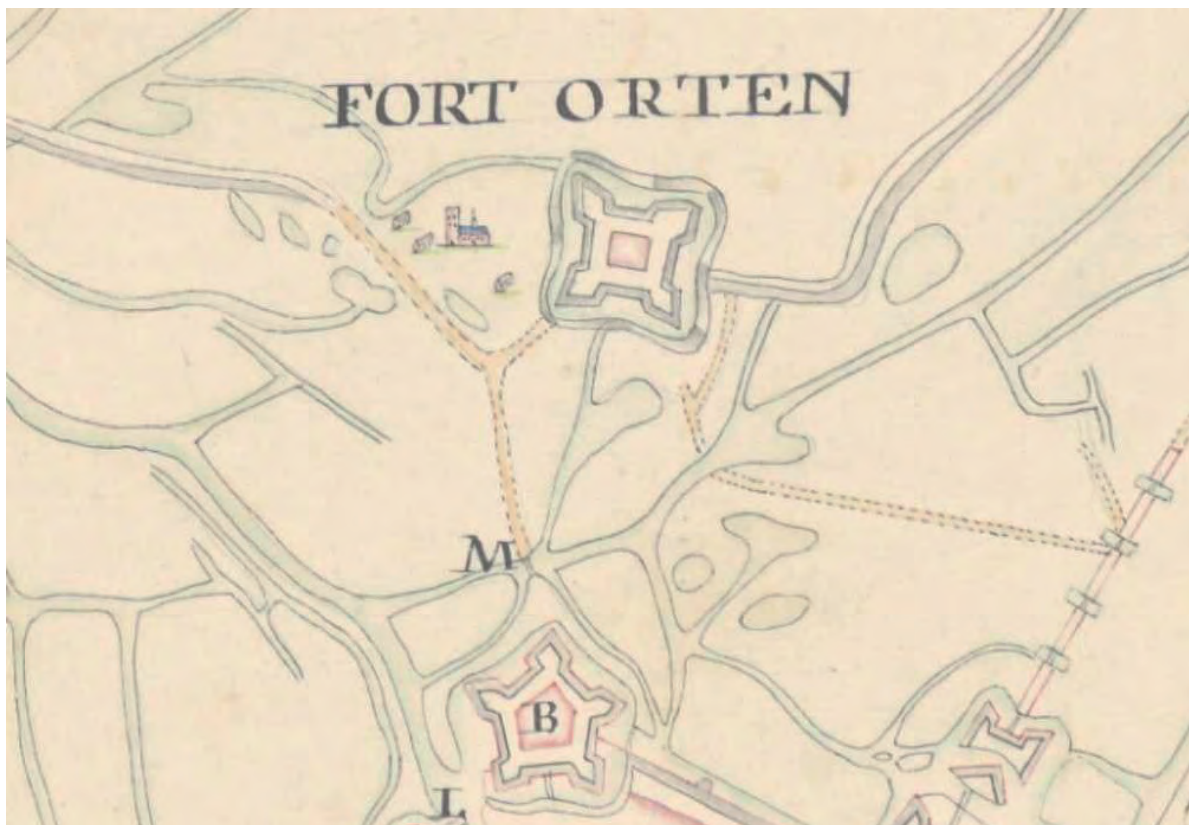
Afbeelding 14. Claes Janszn. Visser, 1629: gravure van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, met voorstelling van molens en op de achtergrond de kerk van 'Orten'.

Afbeelding 15. Danckerts-Rodenburg, 1630: 'Van de Belegeringen ende laetste Veroveringhe van 's- Hertogenbosch.' Het noorden is linksboven.

Afbeelding 16. Saenredam, 1632: gezicht van buiten de stad op de vestingwerken van 's-Hertogenbosch. Rechts de kerk van 'Orten'.

Afbeelding 17. Hattinga, 1674: kopie van een kaart van de omgeving van 's-Hertogenbosch naar de situatie van 1674.

Afbeelding 18. G. van Amelsvoort, 1718: Charte figuratieff vande Cituatie Eertijds De Schans tot Orthen tot zoo verre Als den Dijk aldaar Weder zijds Aen haare hooghdens En Conterscherp Aen Sluijt. Onderaan staat een kerk getekend met daarbij de tekst 'hier Eertijds de Kerck'. Het noorden is onder.

Referenties

ANONIEM, 1629: *Kaart van de vesting 's-Hertogenbosch met de buiten de stad gelegen verdedigingswerken tijdens het beleg van de stad door Frederik Hendrik in 1629*, Collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0071893, <https://hdl.handle.net/21.12121/15138466>.

VAN AMELSVOORT, G., 1718: *Kaart voormalige Orthense Schans*, Brabant-Collectie, Universiteit Tilburg, O 37_020_1, https://www.bcfinder.nl/?diw-id=brabantcloud_brabant-collectie-prent_703398.

VAN BERCKENRODE, B.F., 1629: *Expugnatio Sylvae-Ducis*, Grote kaart van het beleg van Den Bosch door Frederik Hendrik, 1629, naar Adriaen Pietersz. van de Venne, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-102.326, <https://id.rijksmuseum.nl/200511910>.

DANCKERTS, RODENBURG, 1630: *Van de Belegeringen ende laetste Veroveringhe van 's-Hertogenbosch*, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-81.201, <https://id.rijksmuseum.nl/200499088>.

VAN DEVENTER J., 1545: *Kaart van 's-Hertogenbosch*, collectie Koninklijke Bibliotheek Brussel. Foto in collectie erfgoed 's-Hertogenbosch: <https://hdl.handle.net/21.12121/14909778>.

VAN DOETECHUM, B., 1603: *'s-Hertogenbosch tevergeefs belegerd door Maurits*, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-80.645, <https://id.rijksmuseum.nl/200493366>.

FRISIUS, S., 1601: *'s-Hertogenbosch belegerd door Maurits*, collectie Rijksmuseum: <https://id.rijksmuseum.nl/200493190>.

GIUSTINIANO, P., GAMURINI, G.; TROGNESIU, J., 1601: *Kaart van het beleg van Maurits*, Atlas van Stolk, boek Willem Luytjens van Kittensteyn, 50442-447, https://zoeken.atlasvanstolk.nl/detail.php?nav_id=0-1&index=0&imgid=1753893&id=1904590.

GIUSTINIANO, P., GAMURINI, G.; TROGNESIU, J., 1603: *Belegering van 's-Hertogenbosch door Maurits in 1603*, Brabant-collectie, Universiteit Tilburg, H 55 / 1603 (5), https://www.bcfinder.nl/?diw-id=brabantcloud_brabant-collectie-prent_708903.

HATTINGA, W.T., 1674: *Kopie van een kaart van de omgeving van 's-Hertogenbosch naar de situatie van 1674*. Vervaardigd in 1749. collectie BHIC, 343-683, <https://proxy.archieven.nl/235/62C572457C2743C99F2EDA81412A2BFC>.

HOGENBERG, F. & BRAUN, G., 1595: *De Slag bij Empel in december 1585*, <https://www.todoababor.es/historia/milagro-de-empel>, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Empel_1585_Braun_%26_Hogenberg.png.

VAN DER KEERE, P., 1601: *'s-Hertogenbosch tevergeefs belegerd door Maurits*, collectie Rijksmuseum, <https://id.rijksmuseum.nl/200493171>.

MOSMANS, J., 1918: *Schets van J. Mosmans met de locatie van de Sint-Salvator*, collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, Identificatie NT.MSM.0002483, Inventarisnummer 134, Volgnummer 1, <https://hdl.handle.net/21.12121/1478818246>.

OpenStreetMap, 2025: data beschikbaar onder de Open Database-licentie, www.openstreetmap.org/copyright.

PREMPART, J., 1629: *Nieuwe ende perfecte Caerte vande Belegeringe van 's Hertogenbosch, door zijn Exce. den Prince van Oranien, alles op zijn rechte maten gestelt, door Sr. Jaques Prempart*, collectie Atlas van Stolk, 68596, https://zoeken.atlasvanstolk.nl/detail.php?nav_id=0-1&index=8&imgid=1820876&id=2015517.

SAENREDAM, P. J., 1632: *Gezicht van buiten de stad op de vestingwerken van 's-Hertogenbosch*, collectie Noordbrabants museum, Objectnummer 12128, <https://collectie.hetnoordbrabantsmuseum.nl/Details/museum/1115>.

SMALLEVELDT, 1603: *Kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch door Prins Maurits in 1603*, collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-80.655, <https://id.rijksmuseum.nl/200493047>.

VISSER, C.J., 1629: *Gravure van het beleg Den Bosch 1629*, collectie Nationaal Archief, Den Haag, Inventaris van de verzameling binnenlandse kaarten Hingman, eerste en tweede supplement, 1529-1813 (1951) nummer toegang 4.VTHR inventarisnummer 54, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/4.VTHR/invnr/54/fi le/NL-HaNA_4.VTHR_54.

VRINTS, J.B., 1603: *Beleg van Den Bosch door Maurits*, 1603, collectie Rijksmuseum, prentmaker: anoniem, uitgever: Johannes Baptista Vrints, <https://id.rijksmuseum.nl/200440339>.

Bijlage 2 | Bruikbaarheid zichtlijnen op kaart Danckerts voor projectie kerk Orthen

Herman Voet 22-5-2021

Op de kaart van Danckerts komt een aantal zichtlijnen voor die gebruik maken van kerktorens als referentiepunten. In deze notitie wordt onderzocht in hoeverre die lijnen gebruikt zouden kunnen worden voor een correcte projectie van de kaart van Danckerts en dan met name de projectie van de oorspronkelijke kerk in Orthen.

Bij beschouwing van de kaart van Danckerts blijken de zichtlijnen op enkele plaatsen iets te verspringen bij de overgang tussen de verschillende deelbladen van Danckerts. Om die onnauwkeurigheid te elimineren zijn door Jan Viguers de deelbladen opnieuw gemonteerd met een beter verloop van de zichtlijnen. Deze kaart is genoemd **1630 - Danckerts-Rodenburg**.

Aanwezige zichtlijnen

Bij een nadere beschouwing van Danckerts blijken er zeven zichtlijnen (1-7) gericht te zijn op kerktorens. Daarnaast zijn er twee zichtlijnen (8-9) die gebruik maken van andere punten, zie afb.1

1. Kerk Vlijmen; deze zichtlijn begint bij de protestante kerk van Vlijmen, maar eindigt bij de Vestingwal op een niet traceerbaar punt t.n.v. Vughterpoort. Deze zichtlijn is dus niet te gebruiken. Bovendien is het twijfelachtig welke kerk in Vlijmen als basis is gebruikt. De Nederlands Hervormde kerk of de katholieke Sint Jan geboortekerk. De NH kerk is ouder, ca 1270/1370, dan de RK kerk; die is van 1864. Bij verlenging van de zichtlijn lijkt de lijn te kruisen met de kasteeltoren van Onsenoort.
2. Kerk Den Dungen; deze zichtlijn begint vanaf de Jacobus-de-Meerderekerk in Den Dungen via klooster Eyckendonck en de oorspronkelijke kerk bij Orthen (waar meerdere zichtlijnen elkaar kruisen) naar de schouderhoek op bastion Dieze van fort Crèvecoeur (zie hiervoor beschrijving referentiepunt 30). Dat punt is vast te leggen in de huidige situatie met behulp van Hillshade projectie van het AHN3. Deze zichtlijn kruist bij het kampement van Ernst Casimir bij Hintham een zichtlijn vanuit de kerk in Rosmalen.
3. Kerk Rosmalen; deze zichtlijn begint bij de kerk in Rosmalen en loopt via de kerk bij Hintham naar een traceerbaar punt op de Ravelijn bij de Hintemer Poort. Deze zichtlijn kruist bij het kampement van Ernst Casimir bij Hintham de zichtlijn vanuit de kerk Den Dungen.
4. Lambertuskerk Vught; deze zichtlijn begint bij Lambertuskerk in Vught en loopt via de kerk in Engelen naar saillant bastion ... van fort Crèvecoeur. Het gedeelte van de zichtlijn van Lambertuskerk Vught naar kerk Engelen is te reconstrueren en te verlengen richting fort Crèvecoeur. Deze zichtlijn kruist bij de rosmolens de zichtlijn vanuit kerk in Rosmalen (lijn 3)
5. Sint-Jan 's-Hertogenbosch; deze zichtlijn begint bij de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en loopt via fort Anthonie naar het middelpunt van fort Isabella. Deze zichtlijn is te reconstrueren.
6. Kerk Coudewater; deze zichtlijn begint bij de kerk van Coudewater en loopt via de kerk bij Orthen naar een niet te traceren plek iets ten noorden van de rosmolens. Aangezien ook de locatie van de kerk op Coudewater niet zeker is, is deze zichtlijn is dus niet bruikbaar.
7. Kerk Orthen; deze zichtlijn begint bij de kerk in Orthen en loopt via de Sint Jan langs Out Herlaer naar een niet traceerbaar punt waar de Dommel gestopt is.
8. Galgh Vughterheide; deze zichtlijn begint bij De galgh op de Vughterheide en loopt langs fort Isabella en de Vughterpoort naar een niet traceerbaar punt op de zuidwal van de Vesting 's-Hertogenbosch. Deze zichtlijn is dus niet bruikbaar.
9. Empeler Schans; deze zichtlijn begint bij de niet traceerbare Empeler Schans en loopt via de kerk in Orthen naar de noord tangent van de latere Citadel.

Georeferentie en digitalisering zichtlijnen:

1. De kerktorens bij de zichtlijnen 1-5 zijn bekende bruikbare referentiepunten. Daarnaast zijn: de kerk in Engelen, de kerk in Berlicum, het middelpunt van Fort Isabella en de schouderhoek op bastion Dieze van fort Crèvecoeur gebruikt als referentiepunten voor de projectie van deze versie van Danckerts. Bij de projectie is de zogenaamde affine transformatie toegepast, waarbij de gescande kaart niet vervormd wordt en de zichtlijnen dus recht blijven.
2. De zichtlijnen zijn vervolgens vastgeprikt op basis van hun begin en eindpunt; een rechte lijn dus.

Afbeelding 1. Zichtlijnen (geel = zwevend, groen = reconstrueerbaar) en referentiepunten op 1630-Danckerts; groen kruisje = feitelijke locatie, rood kruisje = kaart locatie.

Georeferentie Expugnat...enburg_1630.jpg								
1st Order Polynomial (Affine)								
	Link	Source X	Source Y	X Map	YMap	Residual X	Residual Y	Residual
☒	1	3.528,492088	-7.770,562065	143.785,180301	411.686,566330	-388,156083	-314,310268	499,455794
☒	2	9.328,598493	-1.740,399267	153.728,160518	408.397,614125	-196,748934	83,709169	213,816202
☒	3	4.831,194613	-344,707420	153.347,428979	414.425,655433	-43,919066	242,688919	246,630890
☒	4	5.922,701239	-4.154,682665	149.510,404052	411.033,774331	7,568758	-3,778007	8,459281
☒	5	8.016,389598	-5.799,314332	148.837,944774	407.978,809433	238,317782	166,754668	290,865062
☒	6	2.603,788644	-4.984,829139	147.050,753484	414.630,875974	94,769635	184,406750	207,333387
☒	7	7.631,147736	-197,831579	154.908,194231	410.602,970354	8,874006	-429,709339	429,800958
☒	8	6.671,786595	-5.712,213128	148.208,177361	409.504,232187	150,250214	101,182332	181,143565
☒	9	1.123,550065	-4.865,012097	146.516,383000	416.178,874300	129,043690	-30,944223	132,701993

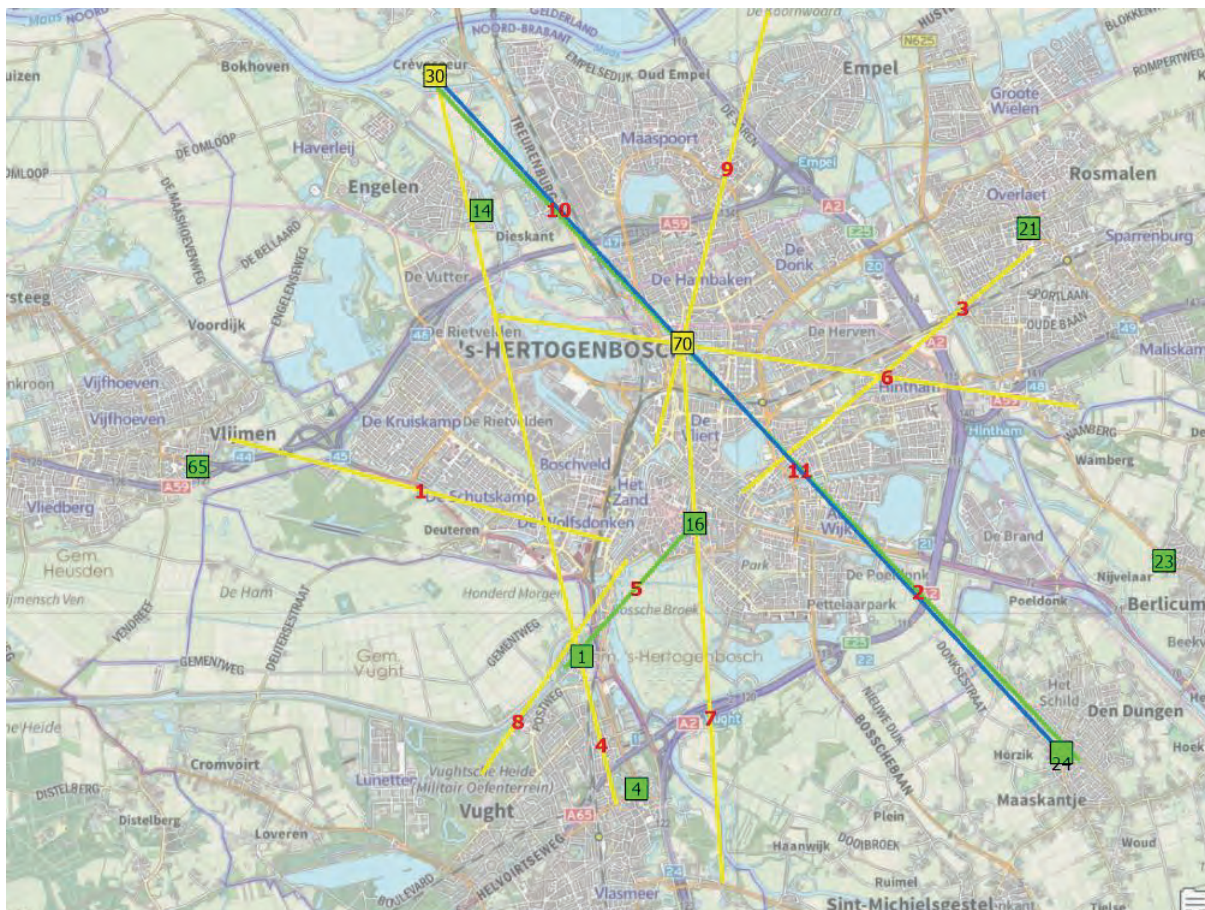
Afbeelding 2. Resultaten projectie referentiepunten volgens Affine Transformatie
Gebruikte kerktorens als referentiepunten: 1 = Vlijmen, 2 = Dungen, 3 = Rosmalen, 4 = Sint Jan, 5 = Lambertus, 6 = Engelen, 7 = Berlicum, 8 = Middelpunt Isabella, 9 = Schouderhoek Bastion Dieze Crèvecoeur.

Deze benadering van de bruikbaarheid levert de volgende inzichten:

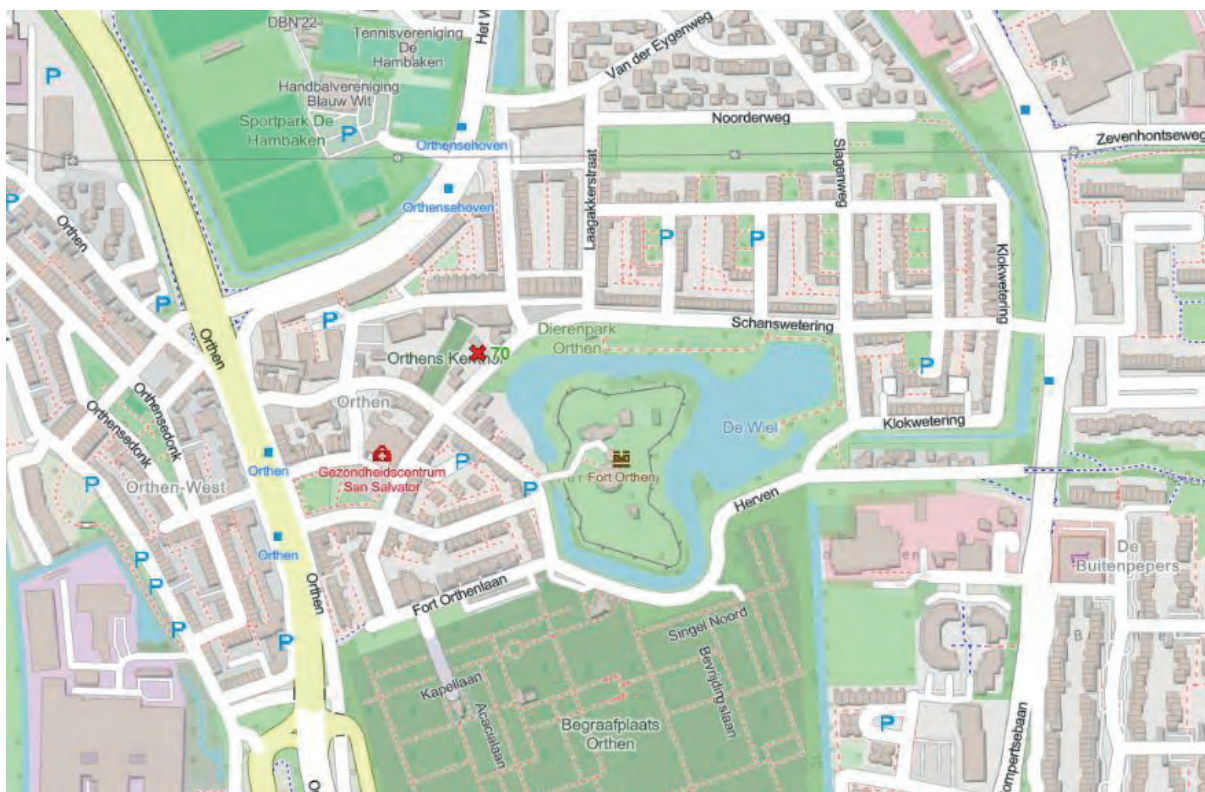
1. De zichtlijnen 2, 3 en 5 maken gebruik van aan twee zijden bekende referentiepunten; zichtlijnen 1, 4, 7, 8 en 9 maken gebruik van niet voldoende nauwkeurige of aan een zijde bekende punten.
2. Alleen de zichtlijnen 2, 3 en 5 zijn dus traceerbaar en eenduidig te reconstrueren; groene lijnen op bovenstaand fragment. De andere zichtlijnen zijn zwevend en niet te reconstrueren; gele lijnen. Reconstructie van zichtlijn 3 en 5 levert geen nieuwe inzichten en blijft dus achterwege.
3. De kerk in Orthen staat op het snijpunt van de zichtlijnen 2, 6, 7 en 9. Als het snijpunt te reconstrueren is, zou het mogelijk zijn om de oorspronkelijke locatie van de kerk in Orthen vast te stellen, waardoor een belangrijk referentiepunt beschikbaar zou komen voor de georeferentie van de kaart Expugnatio Sylvae Ducis.

Reconstructie van zichtlijn 2 en locatie voormalige kerk Orthen

1. Op basis van de traceerbare zichtlijnen op de geo gerefereerde kaart van Danckerts volgens affine transformatie (zonder vervorming dus) zijn de traceerbare zichtlijnen geconstrueerd op de actuele topografische kaart.
2. Het kruispunt bij de kerk van Orthen, waar meerdere zichtlijnen elkaar kruisen is te bepalen door zichtlijn 2 (totale lengte 10.886 m op kaart Danckerts) op het kruispunt te splitsen en de lengte te bepalen vanaf het beginpunt bij de Jacobus-de-Meerderekerk in Den Dungen. Deze lengte bedraagt 6.604 m op Danckerts.
3. De actuele constructie van zichtlijn 2 is gemaakt door een zichtlijn 10 te maken tussen referentiepunt 23 (Jacobus-de-Meerderekerk Den Dungen) en referentiepunt 30 (schouderhoek bastion Dieze van fort Crèvecoeur). De lengte van zichtlijn 10, blauwe lijn, is 10.590 m
4. De actuele locatie van de gemaakte splitsing is dus $10.590 / 10.886 \times 6.604 = 6.424$ m vanaf referentiepunt 23 op geconstrueerde zichtlijn 10; dat wordt zichtlijn 11 en referentiepunt 70 en is dus feitelijk de oorspronkelijke locatie van de kerk van Orthen!
5. Deze locatie wordt ondersteunt door de historisch topografische kaart van 1870 waarop een kerkhof staat afgebeeld. Ook de historische kaart van Van Deventer uit 1545 laat op die locatie een kerkgebouw zien. Referentiepunt 70 zou dus mogelijk bruikbaar zijn als referentiepunt voor Expugnatio.

Afbeelding 3. Reconstructie blauwe zichtlijnen 10 (van GRP 30 naar GRP 24) en 11 (van GRP 24 naar GRP 70, voormalige kerk Orthen). De overige gele en groene lijnen zijn de zichtlijnen van Dankerts die niet te reconstrueren zijn. De punten in de groene of gele vierkanten zijn andere georeferentiepunten op de kaart van Expugnatio.

Afbeelding 4. Voormalige kerk Orthen (GRP 70) op OpenStreetMap.

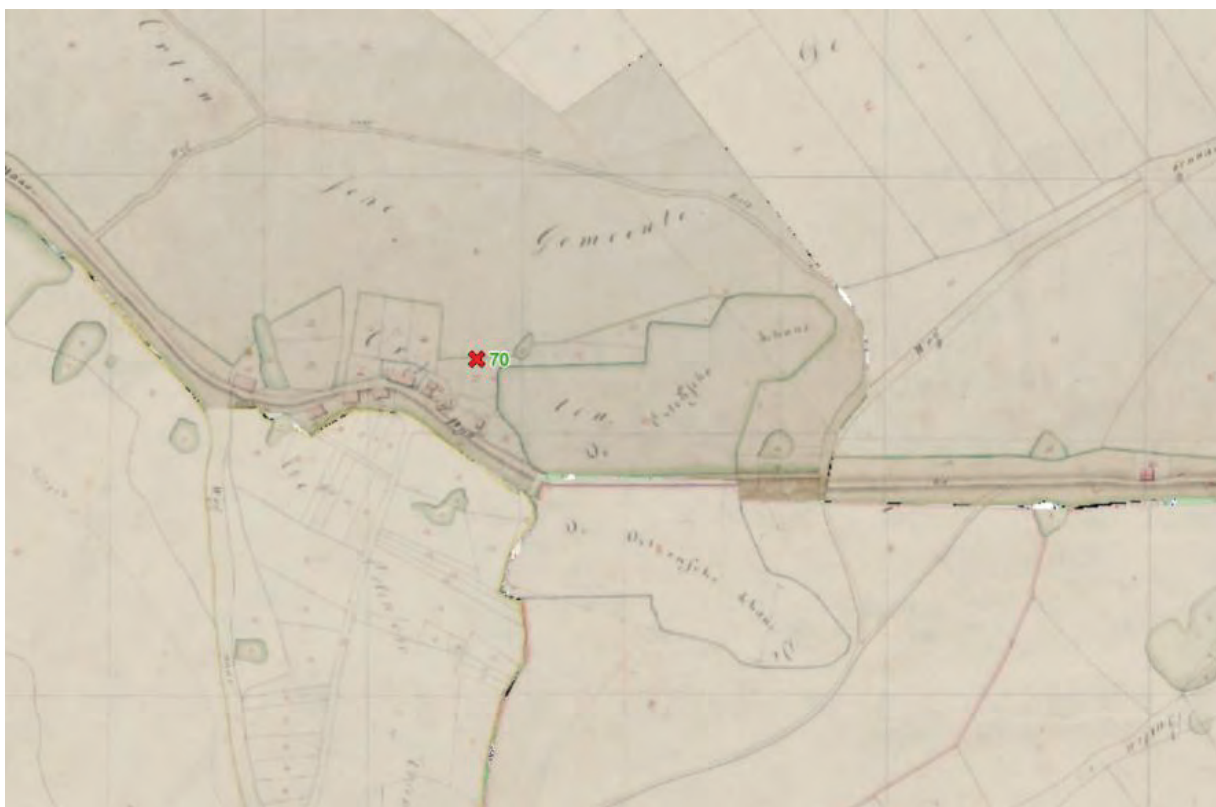
Afbeelding 5. GRP 70 op actuele luchtfoto HR.

Afbeelding 6. GRP 70 op 1630 - Danckert-Rodenburg.

Afbeelding 7. GRP 70 op 1629 - Expugnatio Sylvae Ducis.

Afbeelding 8. GRP 70 op 1832 - Kadastrale Minuut.

Afbeelding 9. GRP 70 op 1545 - Van Deventer.

Afbeelding 10. GRP 70 op 1870 topografie.

De dood van een Griekse monnik in 's-Hertogenbosch

De zaak-Athanasius Paulus

Beatrix Jacobs

In 1736 kwam er in 's-Hertogenbosch een einde aan het leven van de Grieks-orthodoxe monnik Athanasius Paulus. Hij werd in augustus van dat jaar door de Bossche schepenenbank ter dood veroordeeld en terechtgesteld. De zaak kreeg zowel binnen als buiten de stad de nodige publiciteit. Over het proces tegen deze flamboyante monnik is al eerder geschreven, maar er waren nog mogelijkheden voor verder en breder onderzoek. In deze bijdrage ga ik na wat hem door Europa en uiteindelijk naar de Republiek bracht, waarom hij werd gearresteerd en veroordeeld en welke nasleep de zaak kreeg.¹

Eeuwenlang voerden Venetië en het Ottomaanse Rijk oorlogen om de macht in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Al vanaf de zestiende eeuw trokken er Grieks-orthodoxe geestelijken door Europa om te collecteren ten behoeve van het vrijkopen van gevangengenomen en naar het Ottomaanse Rijk weggevoerde personen. Zij handelden vaak met steun of in opdracht van hoge kerkelijke instellingen, zoals het patriarchaat van Constantinopel of de kloosters op de berg Athos.² In 1715 veroverde sultan Ahmed III Morea (de Peloponnesos) op Venetië.³ Daarbij werden wederom veel personen gevangengenomen en in slavernij weggevoerd. In de decennia daarna trokken de archimandriet⁴ van Constantinopel Athanasius Dorostamus en andere geestelijken naar het Heilige Roomse Rijk en andere gebieden om te collecteren. Zij hadden zendbrieven bij zich, gericht aan hoge wereldlijke en kerkelijke machthebbers. Mede door hun jarenlange afwezigheid uit hun normale omgeving ging het daarbij niet altijd goed. Soms was er sprake

Afbeelding 1. De Markt van 's-Hertogenbosch, ca. 1730. Vooraan staat een onderdeel van het Bossche garnizoen opgesteld. In de achtergrond is voor het bordes van het stadhuis een schavot opgebouwd: op een plek als deze zal ook de terechtstelling van Athanasius Paulus hebben plaatsgevonden. Detail uit een tekening van Abraham de Haen naar ontwerp van Cornelis Pronk. Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnummer. 12381.

1 Dit artikel is een bewerking van mijn gelijknamige bijdrage in: De Ruyscher en In 't Veld 2026, 35-54.

2 Uitgebreid over deze collectiepraktijk: Saracino 2024, 47-160; Saracino 2019a, 133-147.

3 De oorlog eindigde in 1718 met de Vrede van Passarowitz. Daarbij moest onder andere Venetië Morea definitief aan het Ottomaanse Rijk afstaan.

4 Een archimandriet is een kloosteroverste of een eretitel voor een belangrijke geestelijke.

van identiteitsfraude of oplichterij. Uit het proces tegen Athanasius Paulus en uit bronnen van na zijn veroordeling is wellicht zelfs af te leiden dat er sprake was van een netwerk van bedriegers: Paulus, Dorostamus en de door Paulus in een van zijn verklaringen genoemde Theoklitos Polyeidis. Zowel verklaringen van collectanten als hun meegevoerde documenten waren vaak moeilijk te controleren. En als controle al mogelijk was, duurde die zeer lang.

De collectegang van Athanasius Paulus

Voordat Athanasius Paulus door de Republiek der Verenigde Nederlanden trok, had hij al een lange weg in Europa afgelegd. Naar eigen zeggen was zijn collectegang begonnen in 1727.

Zijn route is niet helemaal duidelijk, maar in elk geval begin jaren 1730 is hij te traceren in Duitsland en Zwitserland. Omdat hij geen Duits of Frans sprak, had hij hulp nodig van een tolk of secretaris.

Op reis met Rousseau

In het Zwitserse Boudry, in het toenmalige vorstendom Neuchâtel, trof hij op een dag in een herberg de jonge Jean-Jacques Rousseau. De mannen raakten aan de praat en dineerden die avond samen. Rousseau kreeg te horen dat de man een Griekse prelaat was, een archimandriet van Jeruzalem die collecteerde voor het herstel van het Heilig Graf. Hem werden patenten getoond van de tsarina, de Habsburgse keizer en een aantal andere soevereinen. Hij was tevreden over zijn inzameling tot dan toe, maar had in Duitsland problemen gekregen vanwege de taal, die hij niet sprak. Hij stelde daarom voor dat Rousseau hem in het land waar hij nu doorheen trok zou vergezellen als secretaris en tolk. Rousseau was onbemiddeld en nam het vrijgevege aanbod zonder aarzelen aan. Zo trokken de beide mannen naar Fribourg, Bern en Soleurre, vanwaar Paulus via Duitsland, Hongarije en Polen verder naar Griekenland wilde reizen. Maar naarmate zijn beurs tijdens de tocht voller raakte, kreeg Paulus minder haast om terug te keren. In Soleurre kwam er een einde aan de diensten van Rousseau voor de Griekse monnik.

De Franse ambassadeur, markies De Bonnac, wist alles met betrekking tot het Heilig Graf. Hij ontving Paulus en daarna afzonderlijk ook Rousseau, die het advies kreeg niet verder te gaan met de monnik. Hij mocht zelfs geen afscheid nemen.⁵

Naar de Republiek

Over de verdere reis van Athanasius Paulus is dan weer geruime tijd niets bekend. Mogelijk is hij in Wenen geweest, wat zou kunnen blijken uit giften van de keizerlijke majesteiten Amelia Josephina en Elisabeth, zoals deze namen genoteerd stonden in zijn collecteboekje.⁶ Giften konden echter ook op schriftelijk verzoek worden gedaan, zoals te zien is aan een bewaard gebleven brief van Paulus om steun voor het vrijkopen van 8800 christenslaven gericht aan de Engelse koningin.⁷

In 1734 dook Paulus op in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hij startte zijn rondgang in Holland met wisselend succes: soms kreeg hij toestemming om te collecteren, soms werd die hem geweigerd. Zijn route leidde vervolgens naar Friesland, waar hij in aanraking kwam met justitie.

Afbeelding 2. De archimandriet van Constantinopel Athanasius Dorostamus. Frontispice in Elsner, 'Neueste Beschreibung derer griechischen Christen in der Turkey. Aus glaubwürdiger Erzählung Hernn Athanasius Dorostamus, Archimandriten des Patriarchen zu Constanti-nopel' (1737).

Bron: [Google Books](#)

5 Rousseau 1782, 157-161; Damrosch, 2005, 93-94. Jean Louis d'Usson, markies De Bonnac, was van 1715-1724 ambassadeur bij het Ottomaanse Rijk en van 1727-1736 Frans ambassadeur in Soleurre (Solothurn).

6 Elisabeth Christine van Brunswijk-Wolfenbüttel, echtgenote van keizer Karel VI, en Amelia Wilhelmina van Brunswijk-Lüneburg, weduwe van keizer Jozef I.

7 National Archives United Kingdom, SP 34/24/8, f.10. Het archief veronderstelt dat de (ongedateerde) brief dateert uit de periode 1712-1714 en gericht was aan koningin Anne. Gegeven de verzoeker Athanasius Paulus en zijn collectegang vanaf 1727 is het waarschijnlijker dat de brief gericht was aan de echtgenote van koning George II, Caroline van Brandenburg-Anspach. Uit Athanasius' verklaringen bij zijn verhoren in Friesland en 's-Hertogenbosch blijkt dat hij ook in Engeland was geweest om te collecteren, vermoedelijk ergens in de jaren 1732-1734.

In opspraak in Friesland

In 1735 verbleef Athanasius Paulus in Friesland, waar hij in opspraak raakte en beschuldigd werd van ernstige feiten. Het betrof onder andere pogingen tot aanranding en het gebruik van geweld tegen een aantal personen. Dat alles leidde ertoe dat hij werd opgepakt en tegen hem een gerechtelijk vooronderzoek werd ingesteld. Bij het Hof van Friesland is het dossier hiervan bewaard gebleven.⁸ Er werden eerst verschillende getuigen gehoord, die verklaarden over de misdrijven van de geestelijke, zowel uit eigen ervaring als van horen zeggen. De procureur-generaal bij het Hof verhoorde Athanasius Paulus zelf met behulp van zogenoemde examinatoire artikelen, een uitgebreide vragenlijst van 181 punten. De vragen waren duidelijk gebaseerd op informatie van slachtoffers en getuigen. Paulus zat op dat moment opgesloten op het Blokhuis in Leeuwarden.

Verbanning

Uit de verklaringen kwam onder andere naar voren dat de monnik vrouwen had lastiggevalen en verschillende mensen had uitgescholden en geslagen, onder wie een gerechtsbode die hem beslag was komen aanzeggen. Athanasius Paulus ontkende de meeste feiten en beschuldigingen.

Afbeelding 3. Europa staatkundig gezien in 1740. Deze kaart (in het Engels) geeft een overzicht van de verschillende landen in de tijd van Paulus' gang door Europa.
Bron: [Wikimedia Commons](#), publiek domein.

Afbeelding 4. Het Blokhuis in Leeuwarden. Tekening door H. Tavernier uit 1726. Bron: Tresoar, inventarisnummer 39519.

⁸ NL-04-0041-000, Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 1706: Crimineel dossier Athanasius Paulus Dalmatianus.

Hij moest echter wel toegeven dat hij zich enkele keren had laten gaan. Bij zijn laatste misdraging, die zelfs op het raadhuis van Leeuwarden plaatsvond, was hij daarom ter plekke in hechtenis genomen.

Op basis van alle ingewonnen informatie en Paulus' eigen verklaring of 'confessie' kon vervolgens snel recht worden gedaan. De uitkomst was dat het Hof van Friesland hem wegens 'excessen' verbande. Hij moest binnen een dag Leeuwarden verlaten en daarna binnen drie dagen uit Friesland zijn vertrokken.⁹ Deze uitspraak spoort met wat het hof vaker deed. Bij vreemdelingen (niet-Friezen) was het hof sneller geneigd tot het opleggen van verbanning dan bij Friezen.¹⁰ Op deze wijze was men natuurlijk ook snel en goedkoop van delinquenten verlost.

Paulus belandde vervolgens weer in Amsterdam, waar hij al eerder was geweest. Van daaruit zette hij zijn collectetocht voort in andere delen van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Eind 1735 bereikte hij 's-Hertogenbosch. Daar eindigde zijn jarenlange reis door Europa. De Bossche overheid vertrouwde de documenten die hij bij zijn aanvraag om te mogen collecteren overlegde niet en besloot deze op waarheidsgetrouwheid te onderzoeken.

Argwaan

Op 27 december 1735 verscheen Athanasius Paulus ter vergadering van de Bossche schepenen. Hij beweerde een Griekse monnik te zijn die als missionaris collecteerde voor het loskopen van Turkse of Ottomaanse christenslaven. Hij verzocht de bestuurders om dat ook in 's-Hertogenbosch te mogen doen. De schepenen onderzochten de daartoe door hem overgelegde documenten, maar bij enkele daarvan kregen zij argwaan. In het bijzonder aarzelden zij ten aanzien van een instemmende beschikking van het Hof van Holland van 9 december 1734 op een soortgelijk verzoek om te collecteren: een gift van 80 gulden van dat hof en de toestemming om ook bij andere hoge colleges van staat te mogen collecteren. De schepenen besloten daarop het Hof van Holland te schrijven met de vraag of deze beschikking wel echt was. Athanasius Paulus werd vooralsnog in civiele gijzeling genomen. Toen er nog meer aanwijzingen naar voren kwamen waaruit de schepenen meenden te kunnen afleiden dat de persoon in kwestie een 'landloper' was en niet de persoon voor wie hij zich uitgaf, besloten zij zelfs om de civiele gijzeling om te zetten in hechtenis. Behalve door de documenten zelf waren de schepenen argwanend geworden door een verklaring van de knecht van Athanasius Paulus, een zekere Jan Paus. Deze Amsterdammer wilde na een week of vier niet langer in dienst van de monnik blijven. Zelfs als de documenten echt waren, twijfelde hij of het ingezamelde geld wel terecht kwam bij het doel waarvoor het was gecollecteerd. Hij vertelde dat veel daarvan dagelijks werd uitgegeven aan drank en vrouwen.¹¹

In afwachting van een antwoord van het Hof van Holland bleven de schepenen niet stilzitten. Zij besloten dat getuige Paus niet in de stad hoefde te blijven. Hij was een keurig persoon die in zijn woonplaats Amsterdam altijd kon worden aangeschreven voor een nadere verklaring. Na het inwinnen van de mening van de hoogschout kreeg hij toestemming te vertrekken. De griffier, die als sekwester of bewaarder over de goederen en effecten van Athanasius Paulus was aangesteld, kreeg opdracht hem 22 gulden aan achterstallig loon te betalen, plus 11 gulden voor andere kosten en de terugreis naar Amsterdam.

Afbeelding 5. De Gevangenpoort (reconstructie). Deze poort (ook wel Leuvense Poort genoemd) was onderdeel van de oudste stadsmuur (ca. 1250). Vanuit de middeleeuwen tot in het begin van de negentiende eeuw diende ze als stadsgevangenis.

Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch.

9 NL-04-0041-000, Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7507, Crimineel Sententieboek 1731-1739, fol. 138. De gang van zaken is in overeenstemming met de procedure in criminele zaken zoals beschreven in Berns 1999. Zie over de competentie en organisatie van het Hof in criminele zaken ook Huussen 1994.

10 Huussen 1994, 121.

11 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Schepenenbank van 's-Hertogenbosch 1311-1811, inv.nr. 1889, fols. 6-10.

Onderzoek naar de documenten

Op 6 januari 1736 machtigden de schepenen de groenroede, de plaatselijke dienaar van justitie, om een zekere Madelon voor verhoor te arresteren en in bewaring te nemen, omdat zij informatie zou kunnen geven over het gedrag van de verdachte. Maandag 16 januari kwam het op 11 januari gedateerde antwoord van het Hof van Holland ter sprake. De beschikking van het Hof bleek authentiek, maar het Hof had wel de verklaringen omtrent het gedrag van Athanasius Paulus gezien en zich afgevraagd of het niet door hem op het verkeerde been was gezet ('gesubripteert'), te meer omdat het Hof intussen ook geruchten over hem uit andere bronnen had gehoord. Het Hof vroeg daarom de beschikking terug te sturen, zodat daar geen verder misbruik van kon worden gemaakt. De Bossche schepenen stelden dit document daarop voorlopig in handen van hun pensionaris, opdat het na het proces van de hoogschout tegen Athanasius Paulus aan het Hof kon worden geretourneerd.

Na overleg met mr. Willem van Laar, stadhouder van de hoogschout, berichtten de schepenen het Hof dat zij druk bezig waren met de inbeschuldigingstelling. Daarnaast bestonden er nog twijfels over de echtheid van bepaalde documenten. Een daarvan was een brief van de paus van Rome, verkregen van en ondertekend door vicekanselier kardinaal Ottoboni. Diens handtekening leek vervalst. Een vergelijking met een originele handtekening die in het bezit was van een priester in de stad, bevestigde dit vermoeden. Ook de nuntius in Brussel meende dat de handtekening niet echt was. De patenten van de hoofden van de Griekse kerk in Constantinopel werden eveneens niet vertrouwd, omdat de handtekeningen daarop leken op Paulus' eigen handschrift, waarmee hij in zijn collecteboekje twee bijzondere giften van de keizerlijke majesteiten Amelia Josephina en Elisabeth had genoteerd. Verder werd het Hof gevraagd om de Bossche schepenen op de hoogte te stellen van de door het Hof ingewonnen informatie over de levenswandel van de verdachte.

Verzoek om hulp

Wederom was er overleg met de stadhouder van de hoogschout, waarna de schepenen besloten een bericht naar het stadsbestuur van Amsterdam te sturen met een verzoek om hulp. Onder de papieren van Athanasius Paulus bevond zich een patent van de hoofden van de Griekse kerk in Constantinopel. Volgens een inmiddels afgelegde bekentenis van Paulus was dit in Augsburg gedrukt. De schepenen hielden het daarom voor onecht, te meer omdat de handtekening van een zekere Demetrius Julianus op Paulus' eigen handschrift leek. Omdat de Bossche schepenen meenden dat er in Amsterdam een Griekse kerk was, verzochten zij het patent en het blaadje uit zijn collecteboekje door een geestelijke aldaar te doen onderzoeken en hen te informeren of hun vermoedens over de valsheid juist waren. Dit verzoek was mede ingegeven door het bericht dat een predikant uit Amsterdam had gemeld dat Paulus ook daar had verzocht te mogen collecteren, maar dat hem dit was geweigerd omdat zijn documenten verdacht werden geacht.

Op zoek naar informatie

Op 28 februari schreef het Hof van Holland opnieuw over de geruchten rond Athanasius Paulus. Het ging in het bijzonder om een kwestie in Alkmaar, waarover een raadsheer met afgevaardigden van het stadsbestuur had gesproken. Het Hof zou hierover al eerder hebben bericht, als het niet had gehoord dat deze informatie rechtstreeks naar 's-Hertogenbosch was gestuurd. Verder kon het hof geen hulp meer bieden. De Bossche schepenen besloten daarop, na wederom overleg met de stadhouder van de hoogschout, om burgemeesters en schepenen van Alkmaar te schrijven. Het Hof van Holland had hun laten weten dat het meende dat Alkmaar

de Bosschenaren rechtstreeks had geïnformeerd, maar de Bossche schepenen hadden tot dan toe geen bericht ontvangen. Daarom vroegen zij beleefd om bewijs dat Paulus zich in Alkmaar had misdragen, of voor misdaden die hij elders in het Noorderkwartier had begaan. Ook vroegen zij, in dat laatste geval, tot welke rechters zij zich moesten wenden om informatie daarover te verkrijgen.

Antwoord uit Amsterdam

Op zaterdag 10 maart spraken de schepenen over een binnengekomen antwoord uit Amsterdam. Het stadsbestuur had zich laten informeren door de Armeense geestelijkheid in de stad en door Grieken die daar aanwezig waren en geen eigen geestelijke hadden. Zij wisten niet meer dan dat Athanasius Paulus zich tot de Amsterdamse burgemeesters had gericht om permissie te krijgen om te collecteren, maar dat dit was geweigerd omdat zijn referenties verdacht voorkwamen. Zo werd hij in documenten als archimandriet aangeduid, terwijl hij die alleen met zijn naam ondertekende. In een ander document stond dat het ondertekend was door de scribe en thesaurier van de patriarchale apostolische en katholieke kerk van het diocees Constantinopel, Demetrius Julianus. Die handtekening ontbrak. Wel stond de datum 25 april vermeld, maar geen jaartal. Bovendien had Paulus een document getoond, zogenaamd afkomstig van de hertog van Newcastle, waarbij een milde gift was verleend. Vergelijking van de handtekening met een originele handtekening van de hertog wees echter uit dat deze daarmee niet overeenkwam. Bovendien was niet te zien of de gift door de Engelse koning of door de hertog was gegeven. Het oordeel luidde daarom dat het om een vals document ging.

Verder meldde het Amsterdamse bestuur dat Athanasius Paulus vanuit Den Haag naar Amsterdam was gekomen en daar had verbleven ten huize van Jan Tamby in het Nieuwendammer Veerhuis bij de Schreiershoekse toren. Vandaaruit reisde hij naar Friesland, waar hij in hechtenis was geraakt maar weer was vrijgelaten. Volgens zijn knecht, die dit aan Tamby vertelde toen Paulus daar voor de tweede keer logeerde, reisde hij vervolgens vanuit Amsterdam naar 's-Hertogenbosch. Op 15 maart kwam ook de reactie van Alkmaar binnen. Daar had men het verzoek van de monnik afgewezen, omdat men daarover 'geen favorabele gedachten' had. Over Paulus en zijn gedrag had men verder niets in zijn nadeel of strafbaars vernomen, behalve dat hij in de herberg waar hij verbleef had getracht de vrouw en dochter van de herbergier tot onkuisheid te bewegen.¹² Met deze informatie moesten de schepenen van 's-Hertogenbosch het doen bij het onderzoek naar de persoon en daden van Athanasius Paulus.

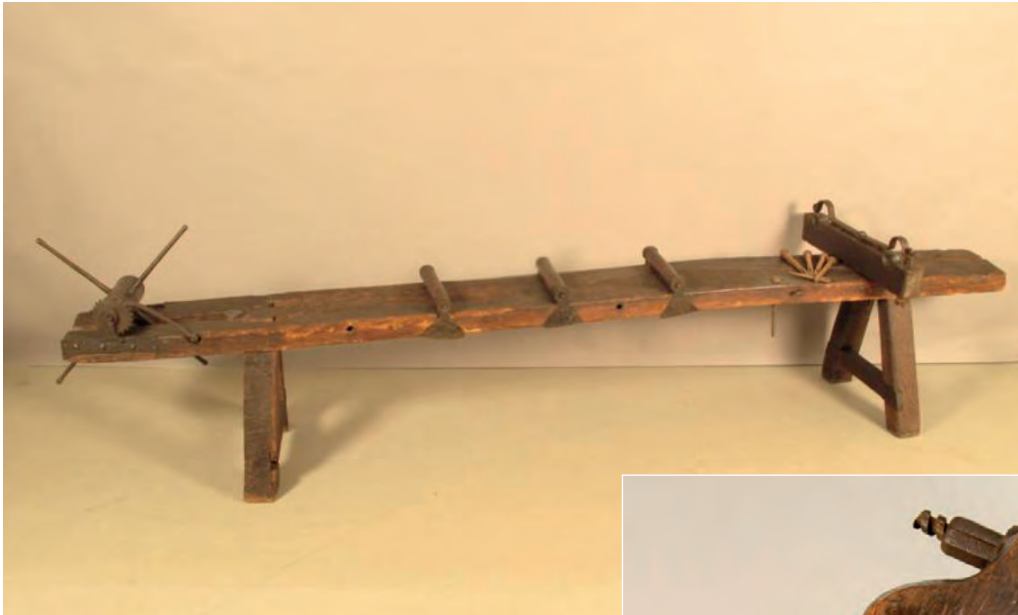
Juridisch advies

Om nog meer zeker van hun zaak te zijn vroegen de schepenen advies aan twee ervaren advocaten bij het Hof van Holland, Hendrik Cornelis van der Vliet en Henricus Stephanus van Son.¹³ Deze twee onderzochten alle documenten en verklaarden dat een aantal daarvan naar hun mening zeker vals was. Al zou Athanasius Paulus deze niet zelf gefabriceerd hebben, dan nog had hij daaraan meegewerkt en dus ook geweten dat zij vals waren. De advocaten beschouwden het vervaardigen en gebruiken van deze documenten als een samenloop van verschillende ernstige strafbare feiten, die nog verzaamd werden doordat hij daarvoor eerder reeds bij het Hof van Friesland tot verbanning was veroordeeld en desondanks was doorgegaan met zijn bedriegerij.¹⁴ Bovendien verzwaarde het gebruik van de gecollecteerde penningen voor een wellustig en ontuchtig leven de misdaden. Volgens de advocaten leverden de stukken zelf volledig bewijs op van de delicten die hij direct of indirect had gepleegd of waaraan hij had deelgenomen. Zij meenden daarom dat de doodstraf met het koord een passende straf

12 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief van de stad 's-Hertogenbosch 1282-1810, inv.nrs. 429-430: resoluties van 27 december 1735, 2 januari, 6 januari, 16 januari, 2 februari, 21 februari, 23 februari, 27 februari, 5 maart, 6 maart, 10 maart & 15 maart 1736.

13 Huijbrecht, Scheffers & Scheffers-Hofman 1996, 330, 292-293. Van der Vliet was geboren in Den Haag, afgestudeerd in Leiden op 28 april 1711 en op 5 mei 1711 bij het hof beëdigd; Van Son was afkomstig uit Geertruidenberg, in Leiden afgestudeerd op 29 oktober 1716 en op 13 januari 1717 beëdigd.

14 Dit is niet juist. In Friesland was hij niet veroordeeld wegens valsheid in geschrifte.

Afbeelding 6. Martelwerktuigen uit de stedelijke collectie: de pijnbank en een schroef om arm of been te klemmen. De 'tortuur' met zulke instrumenten is Paulus bespaard gebleven. Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnr. 06829.1 en 06853.

was, te meer omdat in zijn antwoorden niets te vinden was wat Paulus kon verschonen of een lagere straf kon rechtvaardigen. Deze opinie staaften de advocaten met enkele Romeinsrechtelijke bronnen met betrekking tot de *Lex Cornelia de falsis*, een plakkaat van Karel V van 30 januari 1546 en uitspraken van de Raad van Brabant, de Hoge Raad en het Hof van Holland, waarbij het *crimen falsi* met de doodstraf was bestraft.¹⁵

Naast het valsheidsdelict wogen in dit geval ook het bedriegen van personen van hoge en lage stand en het misbruik van de namen en het krediet van geestelijke en wereldlijke potentaten uit Europa. Het Hof van Holland had in 1724 eveneens iemand ter dood veroordeeld die met een valse brief voor een afgebrande kerk had gecollecteerd. Volgens de advocaten was er in de antwoorden van de verdachte onvoldoende te vinden om op basis van een bekentenis recht te doen. Daarom meenden zij dat de hoogschout niet extraordinaïr mocht procederen. De verdachte mocht dus niet worden veroordeeld zonder dat hij zich had kunnen verweren. De advocaten hadden hoge colleges uitspraken horen doen, waarin behalve de bekentenis breed werd uitgewerkt wat er verder was gebleken. Volgens hen moesten de schepenen dat hier navolgen. Bovendien was de zaak volgens de advocaten wel in de fase waarin met voorzichtigheid tot tortuur zou kunnen worden overgegaan. Uit de stukken bleek echter niet dat de hoogschout daarom had verzocht. Ook wisten zij niet of tortuur in 's-Hertogenbosch zonder zo'n verzoek mocht worden toegepast. Als Paulus niet door middel van tortuur tot een bekentenis kon worden gebracht, zou hij recht hebben op een ordinaïr proces.¹⁶ Daarom adviseerden zij de schepenen eerst een gewoon verhoor af te nemen, te meer omdat er nog omstandigheden waren waarover Paulus nader kon worden ondervraagd. Mogelijk kon zo een ruimere bekentenis worden verkregen. De advocaten vonden het zelfs verstandig om Paulus door het voltallige rechtscollege nogmaals van voren af aan over al het wezenlijke te laten bevragen. Daarbij konden eerder gestelde vragen worden herhaald om na te gaan of hij bij zijn antwoorden bleef of dat daarin verschillen waren vast te stellen. Ter ondersteuning voegden de advocaten alvast een voorstel voor een nader verhoor toe, waarin de schepenen naar eigen inzicht vragen konden aanvullen of inkorten.

15 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1191, fols. 285-287: advies, Den Haag, 26 juli 1736. Over de bestrafing van valsheidsdelicten: Broers, 2001, 97-106; Broers, 2017, 141-150. Broers concludeert dat de wettelijk vastgelegde doodstraf in de praktijk zelden werd uitgesproken, omdat rechters gebruikmaakten van hun discretionaire bevoegdheid. De advocaten wijzen hier echter alleen op de wet en jurisprudentie waarin de doodstraf werd uitgesproken en niet op juridische literatuur over valsheidsdelicten. Ook uit de jurisprudentie van het Hof van Holland citeren zij selectief: in 1724 werden wegens falsificaties eveneens geseling, brandmerking en verbanning opgelegd. Bron: NL-HaNA, Nationaal Archief, Archief Hof van Holland, inv. nr. 5862, Criminele sententies 1717-1735.

16 Zie voor de verschillende typen strafproces (civiele, ordinaire en extraordinaire) Broers, 2012, 67-73; Monballyu, 1991, 120-132.

Athanasius Paulus.

Extr.

Alsoo Athanasius Paulus, onder die benaminge
gedeteneerd op de Placc. gerrangene Poorte alhier, dog in
sijne schriften ook benoemt Paulus Athanasius, Pau-
lus Thomich, en ook Paulus Thomastes, oud ontrent
ses en vijftig jaaren, seggende geboortig te sijn van Bel-
grado, en voorgesende te wesen een Priester van de
griekse Kerke uijt het Convent Prium op den Bergh
Athos, en ook bekleed te sijn geweest met de qualiteijt,
of waardicheit van een Archimandrita, en van Vica-
rius Generalis van den H. Stoel van Jerusalem, sijten
pijn, en banden heeft bekent, en bekeden;
Dat hij gerrangene, wiens Doopnaam soude sijn Athana-
sius, den toernaam van Paulus soude hebben aangeno-
men tijde, wanneer hij tot Priester soude sijn geordent;
Dat hij Paulus Thomich soude sijn genoemt, om dat de
naam van sijn Vader was geweest Thomas, of Thomich,
die van Ragusa soude sijn, en hij gerrangene daer van
daar ook benoemt met den bynaam van Ragusanus;
Dat hij gerrangene een sijne vrienden, of Bekenden
schryvende, van sijne verscheydene benamingen dan
eene dezen, en dan wederom een andere naam heeft
gebruikt, nae dat hem sulke in den sin quam;
Dat hij gerrangene tot Priester soude sijn ingescreijdt

Afbeelding 7. Het vonnis van Athanasius Paulus zoals dat genoteerd is in het archief van de schepenbank. Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1318-1811, inv.nr. 42, Register van criminele vonnissen 1735-1744, fol. 51-62.

Een extraordinaire afdoening

Of de schepenen dit advies tot nader verhoor hebben opgevolgd of dat zij toch met de reeds afgelegde verklaring hebben volstaan, is niet bekend. Zeker is dat er geen ordinaire strafprocedure is gevolgd waarin Athanasius Paulus nog weerwoord had kunnen geven. Het proces is namelijk niet opgenomen op de criminele rol van de schepenbank waarin de ordinaire strafzaken werden geregistreerd. De schepenen moeten dus het bewijs voldoende hebben geacht voor een onmiddellijke beslissing en daarmee voor een extraordinaire afdoening van het proces.¹⁷ Later bleek overigens dat er onenigheid was geweest over de vraag wie bevoegd was ten aanzien van de administratieve ondersteuning in dergelijke strafzaken: de klerk van de hoogschout of de griffier van de schepenbank. Bij een openlijk conflict hierover in 1737 zei de hoogschout dat de griffier al enige tijd het ambt van zijn klerk of secretaris had getracht te ondermijnen. Als voorbeeld haalde hij daarbij de zaak van Athanasius Paulus aan. De kwestie werd door de hoogschout aan de Staten-Generaal voorgelegd, die bij resolutie verklaarden dat in extraordinaire zaken de klerk van de hoogschout de penvoerder was van alle preparatoire informaties, verhoren, confrontaties en dergelijke.¹⁸

17 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, inv.nr. 25, Criminele rol 1735-1750.

18 NL-HtSA, inv.nr. 648, fols. 80-83, 138-139v; NL-HaNA, Nationaal Archief, 1.01.02, Archief van de Staten-Generaal, inv.nr. 3792: Ordinair resoluties van 18 maart, 9 april & 5 juli 1737. Geraadpleegd via goetgevonden.nl (oktober 2025).

Veroordeling en terechtstelling

Op donderdag 23 augustus 1736 werd ten slotte het vonnis gevelde.¹⁹ In dit uitgebreide vonnis werd eerst op de persoon en de collectegang van de monnik ingegaan. Hij gebruikte behalve de naam Athanasius Paulus ook die van Paulus Thomich en Paulus Thomaites. Zijn bijnaam Ragusanus stamde van zijn vader Thomas, die uit Ragusa²⁰ afkomstig was. Hij was geboren in Belgrado en ongeveer 56 jaar oud. Hij zou in 1715 tot priester zijn gewijd en tot het convent Ivirum op de berg Athos hebben behoord. In 1727 was hij uit dat klooster vertrokken om te gaan collecteren. Daarna kwamen zijn documenten en gedragingen aan de orde. Uiteindelijk achtte de schepenbank bewezen dat veel van de bij hem gevonden documenten vervalst waren en dat hij zich daarmee schuldig had gemaakt aan diverse ernstige misdaden. Onder verschillende namen had hij zich van deze documenten bediend om mensen te bedriegen. Paulus deed het voorkomen alsof hij voor een goed doel collecteerde, maar besteedde het ingezamelde geld aan een 'voluptueus en ontuchtig leven'. Dat moest rigoureuus worden bestraft en daarom werd de doodstraf door ophanging opgelegd. Om te laten zien voor welk delict de terechtstelling plaatsvond, moesten bovendien de belangrijkste vervalste documenten aan een bord op het schavot worden gespijkerd.

Enkele maanden voor de terechtstelling was de uit Breda afkomstige Johannes Nanning voor drie jaar tot scherprechter benoemd. De vacature was ontstaan door het overlijden van scherprechter mr. Jan Cale. Op 20 april 1736 had Nanning de eed als scherprechter in handen van de president-schep en afgelegd. Hij zal daarom degene zijn geweest die het vonnis heeft voltrokken.²¹ De terechtstelling op de Markt van 's-Hertogenbosch trok veel belangstelling. Een van de toeschouwers was Johan Hendrik van Heurn, die daar later uitgebreid verslag van zou doen. Onder andere beschreef hij dat Athanasius Paulus in zijn laatste uren werd bijgestaan door de predikant en hoogleraar Oosterse talen aan de Illustere Hogeschool van de stad, Georg Ulrich Roemer, en dat hij deze als dank daarvoor een ring met een steen schonk.²² Zoals gebruikelijk werd het dode lichaam ten slotte tot afschrikking aan de buitengalg op de Vughtse heide gehangen.

Nasleep van de terechtstelling

Enkele weken na de terechtstelling werd de Bossche schepenbank met een nieuwe strafzaak geconfronteerd. Een inwoner van de Meierij noemde de dood van de Griekse monnik namelijk toen hij zich aan bedreiging en belediging te buiten ging.

Thomas Hanegraus (of Hanegraafs), een ketellapper uit Lommel, was op 13 september 1736 naar het huis van Rein Peters de Graaff in Nuenen getogen. Daar sloeg hij tegenover de echtgenote en de dienstmeid van De Graaff dreigende taal uit over Adriaan Draak, de drossaard van Geldrop en secretaris van Nuenen: 'Ik sal hem een galgh op zijn bakhuijs snijden of ik sal der een sak van maken, want het is een verdoemden Geus.' Dat alles naar zijn zeggen omdat men in 's-Hertogenbosch een heer had opgehangen. Na een tijdje razen, tieren en vloeken droop hij af naar het huis van Adriaan Draak om ook daar weer dreigende taal uit te slaan tegen de aanwezige dienstmeid. Ook 's avonds ten huize van de weduwe van

Afbeelding 8. Het klooster Ivirum op de berg Athos, getekend door Timote Gabashvili. Deze Georgische diplomaat maakte tussen 1755 en 1759 een reis naar Palestina waarbij hij onderweg allerlei heilige plaatsen bezocht. In zijn reisverslag 'Mimosvla' is deze afbeelding van het klooster op Athos opgenomen. Bron: [Wikimedia Commons](#), publiek domein.

19 NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, inv.nr. 42, fols. 51-62; NL-HtSA, inv.nr. 183-02: Dossier Athanasius Paulus. Dit dossier bevat alleen een afschrift van het vonnis. Andere afschriften in: NL-HtSA, inv.nr. 1191, fols. 289-296; NL-RtSA, Stadsarchief Rotterdam, Handschriftenverzameling van de gemeente Rotterdam, Aanvullingen 1848-1987, inv.nr. 2209.

20 Hiermee wordt vermoedelijk het huidige Dubrovnik bedoeld.

21 NL-HtSA, inv.nr. 384, fols. 67v, 75v-76v.

22 Van Heurn 1778, IV, 18-25.

Delis van Engelandt in Nuenen riep hij dat de Geuzen de Griekse pater hadden geëxecuteerd en dat hij dat zou wreken.

De hoogschout van 's-Hertogenbosch, Reinhard Burchard Rutger, graaf van Rechteren en vrijheer van Gramsbergen, werd hiervan op de hoogte gesteld. Op 11 juni 1737 wendde hij zich daarop tot de schepenen. Volgens de gebruikelijke formule ging het om zaken die in een land van goede justitie en politie niet konden worden getolereerd, maar ten allerhoogste strafbaar waren. Hij verzocht de man te mogen arresteren of een andere justitiële maatregel te mogen nemen. Het decreet van apprehensie, de toestemming tot arrestatie, werd hem verleend op maandag 1 juli 1737.²³ Waarschijnlijk is het daarbij gebleven, want een veroordelend vonnis is er niet. Behalve de onvrede over het vonnis en de ophanging van Athanasius Paulus laat deze casus iets zien van de tegenstelling die tussen katholieken en gereformeerden in de zeventiende en achttiende eeuw in de Meierij bestond en de onvrede over de politieke reformatie aldaar, al waren er ook pogingen die tegenstelling en (politieke en religieuze) intolerantie in te dammen.²⁴

De reactie van Hanegraus op de ophanging van een orthodoxe monnik, gericht tegen een gereformeerde overheidsfunctionaris, roept echter ook de vraag op of hij zich wel had gerealiseerd dat het niet ging om een roomse geestelijke, maar om een orthodoxe. De collectegang van orthodoxe monniken vond juist vooral plaats in niet-katholieke landen en regio's. Athanasius Paulus zelf verklaarde op enig moment dat hij eigenlijk alleen was uitgezonden naar geloofsgenoten van de orthodoxe kerk, maar dat hij op eigen initiatief ook onder anderen was gaan collecteren.

Afbeelding 9. De galg op de Vugtherheide. Detail uit de afbeelding van de slag van Lekkerbeetje (op 5 februari 1600). De galg staat naast de weg die van Vught naar 's-Hertogenbosch voert. Prent van Joseph Mulder uit 1682-1684. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.514.

²³ NL-HtSA, inv.nr. 137-19: dossier Thomas Hanegraus; NL-HtSA, inv.nr. 42, fols. 89-90: decreet van apprehensie Thomas Hanegraus; NL-RHcE, Archief Schepenenbank Geldrop, inv.nr. 67: vonnis, 15 september 1735; inv.nr. 275, fols. 25-28: getuigenverklaringen.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Vos 2007. Zie onder andere ook Lenarduzzi 2019, hoofdstuk 6; Van Gurp 2013.

Adriaan Draak had overigens in 1735 zelf ook een bedelende monnik opgepakt. In dat geval ging het om de minderbroeder Didacus Constans uit Weert. De man wist aanvankelijk te vluchten, maar werd later toch door de schepenen van Geldrop tot een boete veroordeeld.²⁵ Wellicht was Hanegraus hiervan op de hoogte en richtte hij daarom zijn woede tegen deze drossaard, die zelf geen rol had gespeeld in de zaak tegen Athanasius Paulus.

Publiciteit

Athanasius Paulus was, zoals eerder gezegd, niet de enige bedelmonnik die voor de bevrijding van christenslaven door Europa trok. Ook elders werden de bedoelingen van zulke monniken soms in twijfel getrokken, zeker na de veroordeling van Paulus in 's-Hertogenbosch.

In het originele patent van Paulus stond, naar zijn zeggen, niet dat hij moest collecteren voor de vrijlating van slaven, maar alleen om het tribuut op te brengen dat de kerk jaarlijks aan de sultan moest betalen. Paulus verklaarde bij zijn verhoor echter dat een mede-collectant, Theoklitos Polyeidis, hem had gezegd dat het woord tribuut vervangen was door 'het loskopen van 8800 slaven' omdat dat meer zou opbrengen. Tegelijkertijd verklaarde hij dat het patent was gegeven om te collecteren voor drie dingen, te weten het opbrengen van het tribuut, de lossing van slaven en de hulp aan arme mensen

die door schipbreuk of anderszins ongelukkig waren geworden, maar dat er geen aantal werd genoemd. Polyeidis had dat aantal later toegevoegd. Daarmee was duidelijk dat er nauwe contacten bestonden tussen deze collectanten. Bekend is bovendien dat beide mannen in november 1731 samen enige dagen in Hanau hadden verbleven.²⁶

Ook de in Europa rondreizende archimandriet Athanasius Dorostamus werd met deze beide collectanten in verband gebracht. Dorostamus onderhield nauwe banden met de gereformeerde theoloog Jacob Elsner (1692-1750) in Berlijn. Op basis van zijn kennis en informatie bracht Elsner in 1737 een boek uit over de toenmalige toestand van de Grieks-orthodoxe kerk.²⁷ Om critici te overtuigen en Dorostamus van blaam te zuiveren, publiceerde hij in 1747 een herziene versie van dit werk, waarin het Bossche vonnis en een Duitse vertaling daarvan waren opgenomen.²⁸

Elsner had goede contacten in de Nederlanden. Hij had er een aantal jaren gewoond en in 1728 een doctoraat in de theologie behaald aan de Universiteit van Utrecht. De informatie over het Bossche vonnis had hij verkregen via Gerard van Midlum. Deze Van Midlum was van 1725 tot 1741 predikant in 's-Hertogenbosch en vanaf 1730 ook hoogleraar aan de Illustere School in die stad. Hij aanvaardde zijn hoogleraarsambt overigens pas in 1732, het jaar waarin hij in Leiden promoveerde in de godgeleerdheid.²⁹ Van Midlum en Roemer zullen ongetwijfeld met elkaar over deze zaak hebben gesproken.

Van het werk uit 1737 verscheen bij Abraham Kallewier in Leiden een Nederlandse vertaling van W.H. Fabricius, *praeceptor* (leraar) aan de Latijnse School in Leiden.³⁰ Deze was opgedragen aan de Leidse hoogleraar in de theologie en kerkgeschiedenis Joan van den Honert, die Fabricius had gestimuleerd de vertaling te maken. Het werk werd in 1761 herdrukt door Frederik de Kruijff in Amsterdam.³¹ De aanvulde Duitse editie van 1747, waarin het Bossche vonnis was opgenomen, werd echter niet in het Nederlands vertaald.

Afbeelding 10. Titelpagina van de 'Fortsetzung der neuesten Beschreibung der Griechischen Christen in der Türckey: Zusätze und Erläuterungen' door J. Elsner (1747). Bron: [EVIFA Fachportal Ethnologie Humboldt Universität zu Berlin](https://www.evifa.de/fachportal/ethnologie/humboldt-universitaet-zu-berlin)

25 NL-HtBHC, Brabants Historisch Informatie Centrum, Archief Leen- en tolkamer van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 54: rekest van Adriaan Draak, 30 augustus 1737.

26 Saracino 2024, 88.

27 Elsner 1737.

28 Elsner 1747.

29 Sassen, 1969, 252-254; Bibliotheek Tilburg University, Brabant Collectie, KHS C 63, W.C. Ackersdijk & C.R. Hermans, Namenlijst predikanten te 's-Hertogenbosch, 1566-1787. Hoe de connectie tussen Elsner en Van Midlum tot stand is gekomen, is niet duidelijk.

30 Elsner 1743.

31 Elsner 1761.

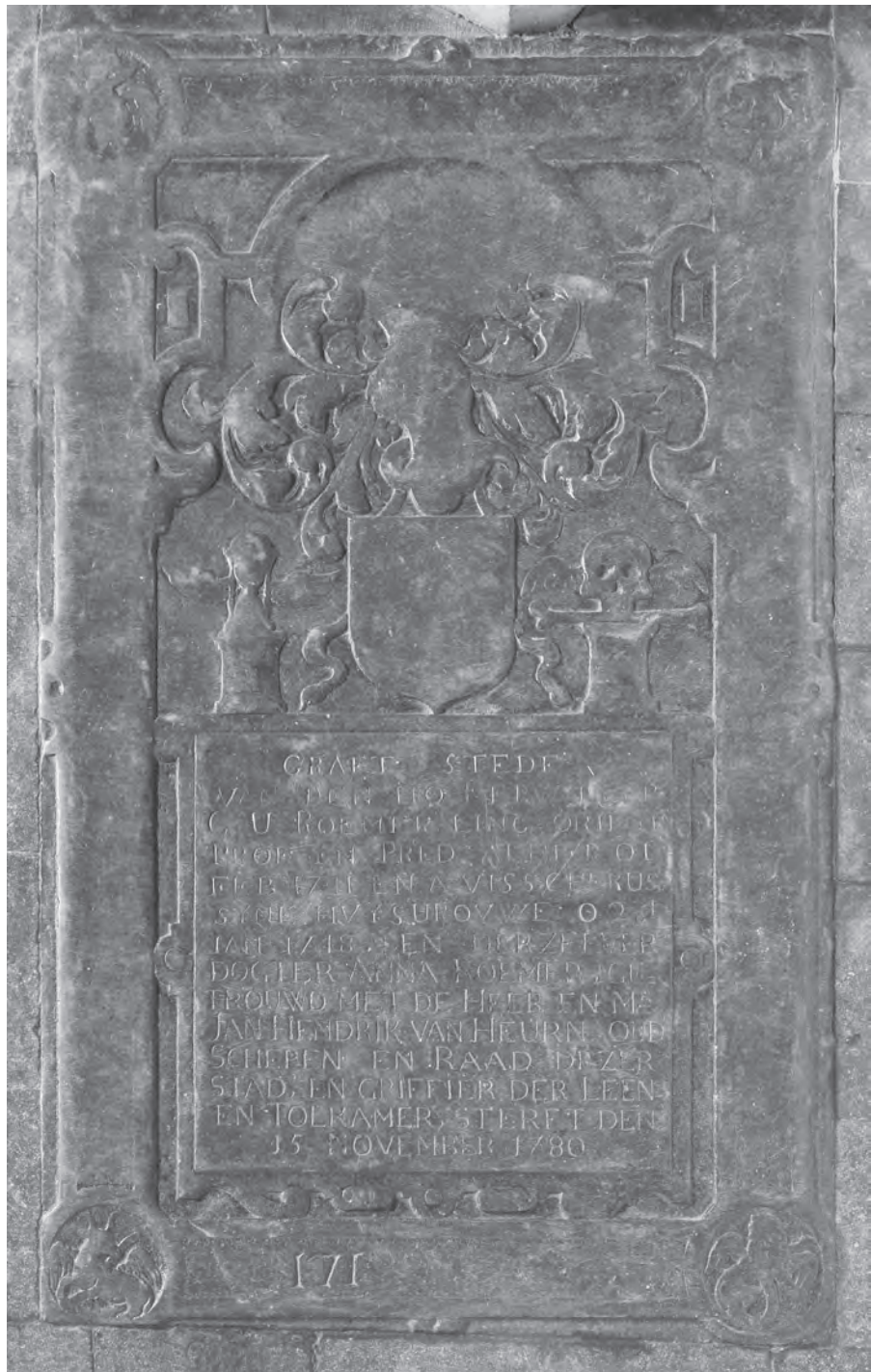
Historisch onderzoek

De belangstelling voor het vonnis en de terechtstelling van Athanasius Paulus bleef niet beperkt tot zijn eigen tijd. Zoals vermeld schreef de Bossche oud-schepen en chroniqueur Johan Hendrik van Heurn in 1778 over de gebeurtenissen in zijn vierdelige werk over de geschiedenis van stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Hij kon putten uit eigen kennis en uit de stedelijke archieven. Voor zijn beschrijving van de terechtstelling beschikte hij wellicht ook over informatie van zijn inmiddels overleden schoonvader, dominee Georg Ulrich Roemer, de man die Athanasius Paulus in zijn laatste uur had bijgestaan.

Aan het einde van de achttiende eeuw bestond er nog voldoende belangstelling voor de zaak van Athanasius Paulus om de monnik in het *Biografisch Woordenboek* van De Chalmot op te nemen. De Chalmot baseerde zich daarbij op het eerdergenoemde werk van Van Heurn. Hierna verdween de zaak uit de aandacht, al werd er nog een enkele keer naar verwezen in een krant, tijdschrift of boek.

In de tweede helft van de twintigste eeuw ontrukte chartermeester H.B. Essink van het Bossche stadsarchief Athanasius Paulus aan de vergetelheid met een tijdschriftartikel over de procedures in Leeuwarden en 's-Hertogenbosch. Hij gebruikte daarbij vooral het bewaard gebleven Bossche en Friese archiefmateriaal. Daarna bestudeerden in de eenentwintigste eeuw twee Tilburgse rechtenstudenten, Ricardo Belluz en Lars Braams, de zaak in een bredere juridische context.

De laatste decennia is er ook internationaal weer aandacht voor het levenseinde van Athanasius Paulus. Die aandacht komt vooral voort uit historisch onderzoek naar de migratie van Grieken in Europa en het vrijkopen van gevangenen rond de Middellandse Zee. Het meest recent zijn daarbij de studies van Stefano Saracino. Daarmee is de dood van Athanasius Paulus in 's-Hertogenbosch na bijna driehonderd jaar nog steeds niet vergeten.

*Afbeelding 11. De grafzerk van Georg Ulrich Roemer in de Sint-Jan. In dit graf liggen ook diens vrouw en dochter begraven. Bron: [De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch](#)
Foto: K. Roderburg, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer 534266.*

32 De Chalmot 1798, I, 369-373.

33 Noord- en Zuid-Brabantsche Faam III (1829), 101-102; *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* 154, 4 juli 1935, 25, 'Een eeuw van kleine allure'. Van Gils 1800, 156, schrijft dat Rousseau zich in dienst begaf van de zogenaamde Griekse priester Athanasius Paulus, die in 1736 in 's-Hertogenbosch bij vonnis van de schepenen werd opgehangen. Een nieuwe druk verscheen in 1827: Van Gils 1827, 154.

34 Essink 1958, 158-165.

35 Belluz & Braams 2013.

36 Saracino 2024; Saracino 2019a, 133-147; Saracino 2019b, 141-173.

Beatrix van Erp-Jacobs is emeritus hoogleraar oud-vaderlands recht aan Tilburg University. Zij was ook jarenlang betrokken bij de opleiding van archivariissen in Nederland. In de periode 2002-2006 was zij lid van de Bijzondere Commissie Archieven van de Raad voor Cultuur in Den Haag. Zij promoveerde in 1986 op een proefschrift over bestuur en rechtspraak in 's-Hertogenbosch voor 1629. Van haar hand verschenen publicaties op het gebied van de rechtspraakgeschiedenis, procesrechtgeschiedenis, staatsrechtgeschiedenis en Brabantse rechtsgeschiedenis. Momenteel houdt zij zich in het bijzonder bezig met onderzoek naar het oude gewoonterecht van 's-Hertogenbosch.

Verantwoording

Archieven

NL-HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum, Archief Leen- en tolkamer van 's-Hertogenbosch, inv. nr. 54, Resoluties en plakaten van Staten-Generaal en Raad van State, rekest van Adriaan Draak, 30 augustus 1737.

Bibliotheek Tilburg University, Brabant Collectie, KHS C 63, W.C. Ackersdijck & C.R. Hermans, Namenlijst predikanten te 's-Hertogenbosch, 1566-1787.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0001, Archief van de stad 's-Hertogenbosch 1282-1810, inv.nrs. 429-430, Resoluties schepenen 1728-1736.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0001, Archief van de stad 's-Hertogenbosch 1282-1810, inv.nr. 384, Resolutieregister 1736, fol. 67v, 75v-76v.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0001, Archief van de stad 's-Hertogenbosch 1282-1810, inv.nr. 648, Stukken behandeld in vergaderingen van de stadsregering en van de schepenbank 1737, fol. 80-83, 138-139v.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0001, Archief van de stad 's-Hertogenbosch 1282-1810, inv.nr. 1191, Recueil van allerlei stukken bijeengebracht door J.H. van Heurn, fol. 285-287, 289-296.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0014, Archief Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1311-1811, inv.nr. 25, Criminele rol 1735-1750.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0014, Archief Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1311-1811, inv.nr. 42, Register van criminele vonnissen 1735-1744, fol. 51-62, 89-90.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0014, Archief Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1311-1811, inv.nr. 137-19, Dossier Thomas Hanegraus.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0014, Archief Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1311-1811, inv.nr. 183-02, Dossier Athanasius Paulus.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archiefnummer 0014, Archief Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1311-1811, inv.nr. 1889, Protocol van attestaties 1735-1743, fol. 6-10.

NL-HaNA, Nationaal Archief Den Haag, archiefnummer 3.03.01.01, Archief Hof van Holland, inv.nr. 5862, Criminele sententies 1717-1735.

NL-HaNA, Nationaal Archief Den Haag, archiefnummer 1.01.02, Archief van de Staten-Generaal, toegang 1.01.02, inv.nr. 3792, Ordinaris resoluties, 18 maart, 9 april & 5 juli 1737.

National Archives United Kingdom, SP 34/24/8, fol. 10.

NL-RHcE, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, archiefnummer 10.208, Archief Schepenbank Geldrop, inv.nr. 67, vonnis 15 september 1735.

NL-RHcE, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, archiefnummer 10.208, Archief Schepenbank Geldrop, inv.nr. 275, fol. 25-28.

NL-RtSA, Stadsarchief Rotterdam, archiefnummer 33-01, Handschriftenverzameling van de gemeente Rotterdam, Aanvullingen 1848-1987, inv.nr. 2209.

NL-04-0041-000, Tresoar, archiefnummer 14, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 1706, Crimineel dossier Athanasius Paulus Dalmatianus.

NL-04-0041-000, Tresoar, archiefnummer 14, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7507, Crimineel Sententieboek 1731-1739, fol. 138.

Literatuur

BELLUZ, R. & BRAAMS, L., 2013: *Athanasius Paulus, een landloper pur sang*, onderzoeksverslag (Tilburg).

BERNS, J.L., E.A., 1999: *Archief Hof van Friesland. Inventaris van het archief van de Raad, na 1515 het Hof van Friesland (1502) 1516-1811* (Hilversum & Leeuwarden).

BROERS, E.J.M.F.C., 2001: "Saecken van seer quade en dangereusen gevolge". De berechting van valsheidsdelicten door de Staatse Raad van Brabant', *Pro Memorie* 3, pp. 97-106.

BROERS, E.J.M.F.C., 2012: *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht. Een inleiding* (Apeldoorn & Antwerpen).

BROERS, E.J.M.F.C., 2017: *Rabauwen, vagebonden en lediggangers. Criminele voorouders berecht en bestraft* (Apeldoorn & Antwerpen).

CHALMOT, J.A. DE, 1798: *Biografisch Woordenboek der Nederlanden I* (Amsterdam).

DAMROSCH, L., 2005: *Jean-Jacques Rousseau. Restless Genius* (Boston).

ELSNER, J., 1737: *Neueste Beschreibung derer griechischen Christen in der Turkey. Aus glaubwürdiger Erziehung Herrn Athanasius Dorostamus, Archimandriten des Patriarchen zu Constantinopel* (Berlijn).

ELSNER, J., 1747: *Fortsetzung der neuesten Beschreibung der Griechischen Christen in der Türckey: Zusätze und Erläuterungen* (Berlijn).

ELSNER, J., 1743: *Nieuwste beschrijving van de Griekse christenen in Turkyen, volgens het geloofwaardig verhaal van den heer Athanasius Dorostamus, Archimandriet des Patriarchs te Constantinopelen*, W.H. Fabricius (vert.) (Leiden).

ELSNER, J., 1761: *Nieuwste beschrijving van de Griekse christenen in Turkyen, volgens het geloofwaardig verhaal van den heer Athanasius Dorostamus, Archimandriet des Patriarchs te Constantinopelen*, W.H. Fabricius (vert.) (Amsterdam).

ESSINK, H.B.M., 1958: 'Athanasius Paulus een 18e eeuwse oplichter van internationaal formaat in 's-Hertogenbosch ontmaskerd en terecht gesteld', *Brabantia Nostra* 7, pp. 158-165.

GILS, A. VAN, 1800: *De gronden van het christen-catholiek geloof tegenover de gronden der Philosophie* ('s-Hertogenbosch).

GILS, A. VAN, 1827: *De gronden van het catholieke geloof in tegenoverstelling van de gronden der zoogenaamde filosofie* ('s-Hertogenbosch).

GURP, G. VAN, 2013: *Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1523-1634* (Hilversum).

HEURN, J.H. VAN, 1778: *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch*, 4 dln. (Utrecht; herdruk 's-Hertogenbosch 1974).

HUIJBRECHT, R., SCHEFFERS, S. & SCHEFFERS-HOFMAN, J., 1996: *Album advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland 1560-1811*, Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks 3 (Den Haag).

HUUSSEN JR., A.H., 1994: *Veroordeeld in Friesland. Criminaliteitsbestrijding in de eeuw der verlichting* (Leeuwarden).

LENARDUZZI, C., 2019: *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen).

MONBALLYU, J., 1991: 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16e eeuw', in: H.A. Diederiks & H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum), pp. 120-132.

ROUSSEAU, J.-J., 1782: *Les Confessions*, pp. 157-161.

RUYSCHER, D. DE EN C.M. IN 'T VELD (RED.), 2026: *Straf in het recht. Een vriendenboek voor Erik-Jan Broers* (Tilburg).

SARACINO, S., 2019a: 'Das Engagement griechisch-orthodoxer Almosenfahrer im Alten Reich für die Sklavenbefreiung. Hochmobile Akteure und ihre Verankerung in der frühneuzeitlichen "Kriegsökonomie"', *Frühneuzeit-Info* 30, pp. 133-147.

SARACINO, S., 2019b: 'Griechisch-orthodoxe Almosenfahrer im Heiligen Römischen Reich und ihre wissenschaftliche Bedeutung (1650-1750)', in: M. Friedrich & J. Schilling (red.), *Praktiken frühneuzeitlicher Historiographie, Cultures and Practices of Knowledge in History 2* (Berlijn & Boston), pp. 141-173.

SARACINO, S., 2024: *Griechen im Heiligen Römischen Reich. Migration und ihre wissenschaftliche Bedeutung* (Oldenburg).

SASSEN, F.L.R., 1969: 'Levensberichten van de hoogleraren der illustere School te 's-Hertogenbosch 1636-1810', *Varia Historica Brabantica III*, pp. 252-254.

VOS, A., 2007: *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum).

Overige gedrukte bronnen

'Een eeuw van kleine allure', *Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbossche Courant* 154, 4 juli 1935, p. 25

Noord- en Zuid-Brabantsche Faam. Tijdschrift voor den beschaafden stand III (1829), pp. 101-102.

Online bronnen

Huygens Instituut, De resoluties van de Staten-Generaal, goetgevonden.nl (geraadpleegd oktober 2025).